

BRANKA MIGOTTI

Odsjek za arheologiju HAZU
Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

RIMSKA BULA U PANONIJI

UDK 737.27 : 739 (37 : 497.5)
Izvorni znanstveni rad

Ova je rasprava potaknuta nezadovoljavajućim stanjem poznavanja bule kao predmeta rimske materijalne kulture tijekom cjelokupnog antičkog razdoblja, osobito na prostoru zapadnoga dijela Carstva, a naglasak je dan provinciji Panoniji. U ovome radu prvo se iscrpnim pregledom arheoloških predmeta iz Panonije nastoji ustanoviti stvarni udio bule u kasnoantičkoj materijalnoj kulturi te provincije, a ujedno osnažiti pretpostavku o njenu trajanju u cjelokupnom razdoblju rimske antike. Na tako stvorenoj podlozi daje se odgovor na nekoliko pitanja. Prvo, u kolikoj se mjeri arheološka građa sadržajno podudara s pisanim izvorima, s obzirom na međusobni kronološki raskorak? Drugo, jesu li se u kasnoj antici promijenile društvene okolnosti nošenja bule, ili su raniji izvori »prešutjeli« neke podatke? Treće, koja je pozadina izrazite usredotočenosti nalaza bula na kasnoantičkim grobljima Panonije u odnosu na druge zapadne provincije?

I. UVOD

U iskopavanju kasnoantičkoga groblja na Štrbincima pokraj Đakova 2004. god. istražen je i grob 84, ukop u zemljanoj raci.¹ Od posve raspadnutog kostura sačuvani su slabi tragovi istrulih kostiju, i to samo na mjestu gdje su zatečeni grobni priloz, što upućuje na ukop posve malog djeteta, odnosno dojenčeta. Priloženi su bili sljedeći predmeti: šest ovećih, šarenih i jednobojnih staklenih perli i dvije perle-privjesci, jedna velika jantarna perla, ulomak trakaste narukvice od bakarne slitine, ulomak željeznog karičastog oklopa, glineni vrč, te bula od bakarne slitine (sl. 1).² Veoma trošan novac Konstancija II (355–361. god., posmrtni kov za Konstantina) zatečen je na površini zapune, pa nije sigurno može li se dovesti u vezu s opisanim grobom. Bula (vel. 2 x 2,4 x 0,8 cm), koja je

1 Iskopavanje je objavljeno samo preliminarno. MIGOTTI – PAVLOVIĆ 2004.

2 Pri razmatranju sadržaja ukopa nije načinjena razlika između priloga u užem smislu riječi (predmeta priloženih uz pokojnika) i onih u širem smislu (nakit i oprema od-

jeće). Naime, obje vrste predmeta govore o odnosu prema pokojniku, odnosno ukopu. Osim toga, u kasnoantičkim grobovima nakit, fibule i kopče pokadkad se zatiču kao prilog uz inhumiranog pokojnika, a ne na mjestu nošenja. MIGOTTI – PERINIĆ 2001: 123–124.

Slika 1

poslužila kao povod ovoj raspravi, načinjena je od preklopljenog komada bakarnog³ lima loptasto izbočenih stijenki, nejednoliko nazupčanih priljubljenih rubova te vodoravno položene trakaste uške za ovjes (sl. 2). Rubovi ne prijanjanju dovoljno čvrsto da bi osiguravali potpunu nepropusnost, odnosno zaštićenost prvobitnog sadržaja. Ne može se, međutim, procijeniti je li neznatno rasklopljen obodni spoj izvorno stanje predmeta, ili poremećaj nastao zbog ležanja u zemlji i njena pritiska. Prilikom čišćenja i zaštite iz unutrašnjosti bule ispale su veoma sitne smeđozelene trunke, vjerojatno ostaci biljne organske tvari s tragovima bakarne patine.⁴ Ostala su ipak dva malo veća štapićasta komadića istovrsnog sadržaja, prevelika da bi ispala kroz rubne pukotine. Stoga je jasno da prije spomenute trunke nisu u bulu dospjele naknadno iz okoline, već su bile dio izvornog sadržaja.

Slika 2

3 Izraz *bakarna slitina* koji danas istiskuje izraz *bronca* upotrijebljen je samo za (mikroskopski analizirane) nalaze sa Štrbinaca, dok se svi ostali predmeti navode kao *brončani*, jer su tako opisani u tekstovima iz kojih sam podatke i preuzela. Usp. MIGOTTI 2004: 158, bilj. 7.

4 Rendgenski snimci unutrašnjosti bule nisu otkrili nikakav neorganski sadržaj.

Jasno izlaganje svrhe i ciljeva ove rasprave ovisno je o točnom određenju značenja sintagme *rimska bula*. Naime, spomenuti izraz mjestimice se primjenjuje na predmete koji mu ne odgovaraju ni opisom ni kulturološkim kontekstom, dok se istodobno rimska bula u arheološkoj literaturi naziva različito, primjerice *kopča*, *amulet*, *privjesak* i slično. Izraz *rimska bula* označava privjesak od plemenitih metala ili bakrene slitine, načinjen od komada lima presavijenog tako da njegove dvije izbočene polovice čine predmet u obliku manje ili više spljoštene šuplje lopte. S obzirom na to da podsjeća na zrno leće, takav se oblik bule i u izvorima i u literaturi naziva lećastim.⁵ Rubovi bule mogu biti glatki ili nazupčani. Na ranijoj arheološkoj građi iz Italije i na likovnim spomenicima od 1. do 4. stoljeća posvuda pojavljuju se samo bule glatkih rubova. Čini se da nazupčani primjerci prevladavaju u provincijalnoj građi cjelokupnog rimskog razdoblja. Taj se podatak, međutim, odnosi ponajprije na provincije Meziju i Dardaniju, jer panonska građa potječe pretežno iz kasnoantičkog razdoblja (vidi poglavlje IV). Vodoravno položena trakasta uška za ovjes izvorno je bila načinjena od zasebnog komada lima, pokadkad rebrastog i zakovicama spojenog za tijelo bule; u kasnoj antici prevladao je oblik s uškom i tijelom načinjenima u jednome dijelu. Rimska je bula u pravilu neukrašena, a prosječan joj je promjer oko 2–3 cm, ali se pojavljuje u veličini od 2–6 cm. Manji predmeti prevladavaju u kasnoantičkom razdoblju, ali je zanimljivo da se istodobno na likovnim spomenicima prikazuju kao oveći. Vjerojatno je u pitanju estetsko-ideološka pozadina prikazivanja predmeta naglašenog simboličkog obilježja.⁶

U ovu raspravu nisu uključeni srodni predmeti zastupljeni inače u velikom broju i u različitim oblikovnim inačicama među arheološkom građom barbarskog kulturnog kruga 5. i 6. stoljeća. Za razliku od bula iz 3. i 4. stoljeća, koje se u naznačenom kontekstu smatraju kasnoantičkim, predmeti iz 5. i 6. stoljeća u literaturi se opisuju kao ranosrednjovjekovni (LUCCHESI PALLI 1994: 175–176; VIDA 1995: 258). Takvo se određenje očito oslanja na etničko-kulturne razloge, a ne one arheološko-povijesne. Razdvajanje 4. stoljeća kao kasnoantičkog razdoblja u odnosu na »rani srednji vijek« 5. i 6. stoljeća u okviru političke tvorevine Rimskoga Carstva koja još postoji, premda oslabljena i smanjenog opsega, ima stanovito opravdanje, ali još više slabosti. Stoga pojam ranoga srednjeg vijeka 5. i 6. stoljeća treba prihvaćati uvjetno.⁷ Taj se problem na općenitoj razini odražava pri vremenskom određivanju ranokršćanske civilizacije; na prostorima Rimskoga Carstva ona je nesumnjivo dio antike, koju barbarski svijet u razdoblju 5–7. stoljeća preuzima tek u određenoj mjeri, ali joj ne može opravdano priskrbiti pridjev *srednjovjekovna*.⁸ U kontekstu ove rasprave pitanje (ne)opravdanosti razdvajanja kasne antike 3. i 4. stoljeća od ranog srednjeg vijeka 5. i 6. stoljeća najbolje se ogleda u podatku da je klasična rimska bula prodrila među germanske narode na rubnim dijelovima Carstva s obje strane limesa već u razdoblju od 2. do 4. stoljeća (VIDA 1995: 269). Vjerojatno je da je taj predmet rimske materijalne kulture pritom utjecao na oblikovanje srednjovjekovne amuletne kapsule-privjeska od kraja 6. stoljeća. To, međutim, nije presudno za bolje razumijevanje osnovnu teme ove rasprave. Naprotiv, važno je utvrditi koliko je dugo u okviru rimske civilizacije, koja u ovome ili onome obliku traje do 7. stoljeća, trajala klasična bula kao dio materijalne kulture rimskih građana. Odgovor na to pitanje ujedno je i jedan od ciljeva ove rasprave, a nameće se kao posljedica nesuglasja u zaključcima ovisno o tome temelje li se oni na pisanim izvorima, arheološkoj građi ili na likovnim prizorima. Nabrojani mediji ujedno su teme pojedinačnih razmatranja u poglavljima koja slijede. Spomenuto nesuglasje ogleda se u činjenici da pisani izvori

5 Pisani izvori spominju još dva oblika bule: vrećast i srcolik. Oba su, međutim, slabo ili nikako zastupljena u arheološkoj građi (vidi poglavlje II).

6 Za temeljne podatke o izgledu i osobinama rimske bule vidi: SAGLIO 1877; MAU 1897; FACSAR – SKO-FLEK – SALAMON 1977: 99, b. 1; KOŠČEVIĆ 1991: 45–46; VIDA 1995: 268–269.

7 Usp. MIGOTTI 1997: 4–5; CIGLENEČKI 1999: 287–288; LAVAN 2003: VII.

8 Tako je, primjerice, koptski kulturni krug zasigurno dio kasnoantičko-ranobizantske civilizacije, premda se u spomenutoj raspravi T. Vide svrstava u ranosrednjovjekovno razdoblje. VIDA 1995: 268; EFFENBERGER 1996: 32.

o buli ne prelaze kronološku granicu ranog Carstva, dok su umjetnički prizori od 3. stoljeća sve rjeđi, a oni iz 4. stoljeća posve iznimni. Dodatnu poteškoću u rasvjetljavanje tog pitanja unosi arheološka građa, prisutna tijekom vremena cijele antike, ali u porastu upravo u kasnijem razdoblju. Autori koji su se pretežno oslanjali na pisane izvore zaključili su da bula kao predmet rimske materijalne kulture iščezava već u 2. stoljeću (CROOM 2002: 72; STONE 1994: 41, bilj. 37; STOUT 1994: 79). Međutim, istraživači s boljim uvidom u kasnoantičku materijalnu kulturu podunavskih provincija znaju da se bula ondje može pratiti u neprekinutom trajanju do 5. stoljeća. Sudbina klasične rimske bule od 5. do 7. stoljeća ostaje nedovoljno razjašnjena, a njen se nestanak u rimsko-provincijalnim kontekstima samo djelomice može protumačiti zanemarivanjem običaja prilaganja u grobove (GOETTE 1986: 154–163).

Prema bilješki 11 već je na prvi pogled uočljivo da su anglosaksonski autori ti koji su u zabludi glede kronologije bule, dok su oni s područja jugoistočne Europe upoznati s kasnoantičkim grobnim nalazima podunavskih krajeva, pa prema tome i bule kao predmeta iz tog kulturnog kruga. Takve se okolnosti dobro odražavaju u postupku autora klasičnog novijeg rada o buli, H. R. Goettea. Njemu je, prema svemu sudeći, trajanje klasične bule do u kasnu antiku poznato samo na temelju likovnih prizora (GOETTE 1986: 154–163). Takav dojam proistječe iz činjenice da u katalogu u kojemu, neočekivano, navodi samo zlatne predmete, nedostaju odgovarajući primjerci iz Panonije (6.5. i 10.1.). Ostaje nejasno zašto, s obzirom na iscrpnost rasprave o buli kao predmetu rimske materijalne kulture općenito, nije uključio nalaze iz panonskih nekropola. Međutim, ni autori s uvidom u tu građu nisu pokušali dublje problematizirati trajanje i ulogu rimske bule u svjetlu usporedbe pisanih izvora i arheoloških nalaza. Osim toga, u hrvatskoj arheološkoj literaturi prema mome znanju ne postoji ni jedan rad posvećen rimskoj buli kao glavnoj temi. Nabrojani razlozi bili su poticaj za pisanje ove rasprave koja ima nekoliko ciljeva. Ponajprije, nastojat ću iscrpnim pregledom arheoloških predmeta iz Panonije ustanoviti stvarni udio bule u kasnoantičkoj materijalnoj kulturi te provincije, a ujedno osnažiti pretpostavku o njenu trajanju u cjelokupnom rimskom razdoblju. Na tako stvorenoj podlozi pokušat ću odgovoriti na dva pitanja. Prvo, koliko se arheološka građa sadržajno podudara s pisanim izvorima, s obzirom na međusobni kronološki raskorak? Drugim riječima, jesu li se u kasnoj antici promijenile društvene okolnosti nošenja bule, ili su raniji izvori »prešutjeli« neke podatke? Drugo, koja je pozadina izrazite usredotočenosti nalaza bula na kasnoantičkim grobljima Panonije u odnosu na druge zapadne provincije?

II. PISANI IZVORI O RIMSKOJ BULI

Pisani izvori sadrže podatke o materijalnim osobinama te duhovno-religijskim i društveno-statusnim okolnostima uporabe rimske bule. U prethodnom poglavlju spomenuto je da nazivi za oblik bule s obzirom na sličnost sa zrnom leće, vrećom ili srcem, potječu iz pisanih izvora. Postoji, međutim, stanovit nesklad između izgleda bule i njenog opisa u pisanim izvorima i sekundarnoj literaturi, ponajprije kod H. R. Goettea. Prema mome razumijevanju tog problema postoje dva klasična i u arheologiji općenito prihvaćena oblika rimske bule, okrugao (lećast, nalik zrnju leće) i vrećast (u obliku vreće). Po svoj prilici je u pitanju jedan te isti oblik, s time da uška, osobito ona izdužena, načinjena u jednom komadu s tijelom podsjeća na vreću (vidi sl. 3). Treći oblik spominje se samo u pisanim izvorima i starijoj literaturi, a opisuje se kao sroljik; potječe od kasnoantičkog pisca Makrobija.⁹ Kad su u pitanju društvene okolnosti nošenja bule, važno je izdvojiti podatke koji se odnose na

9 SAGLIO 1877: 754; MAU 1897: 1048–1049. Sroljiki oblik mogao bi se opisati i kao kapljast (u obliku kaplje), pa mu vjerojatno odgovara Goetteov izraz *tropfenförmig*. Međutim, iz priloženih ilustracija nije razvidno koji oblik bule autor opisuje kao kapljast, jer su predočeni jedino ok-

rugli primjerci, te jedan vrećasti (GOETTE 1986: 135, 143). Inače, smatra se da je vrećasti oblik nastao oponašanjem kožne bule. Usp. MAU 1897: 1051; GOETTE 1986: 145–146.

Slika 3

Carско razdoblje, jer su se pravila važeća za Republiku u međuvremenu promijenila. Inače, pisani izvori o buli ne prelaze početak 2. stoljeća. Spomen pak tog predmeta u kasnoantičkih pisaca, uključujući i Izidora Seviljskog iz 7. stoljeća, u pravilu se odnosi na komentare ranocarških autora, prema čemu se može pretpostaviti da se i primjedbe o buli odnose na ranije razdoblje.¹⁰ Većina pisanih izvora suglasna je u tome da je bula bila statusno i apotropijsko-religijsko obilježje slobodno rođenih dječaka do njihova stupanja u mladičku zrelost kada su dječaci odlagali dječaku togu (*toga praetexta*) i oblačili onu mušku (*toga virilis*), a odloženu bulu zavjetovali larima. Ta se dječaka dob u izvorima navodi različito, od 14 do 17 godina.¹¹ Dok iz izvora nije posve jasno jesu li bulu mogli nositi i oslobođenici, podatak da su ju nosili isključivo patricijski dječaci odnosi se na razdoblje Republike (VIDA 1995: 269). O prilikama u kasnom Carstvu u tom smislu može se nagađati jedino na temelju arheoloških podataka, odnosno okolnosti nalaza.

Pisani su izvori još neodređeniji u pogledu navoda da su bulu nosile i djevojčice i odrasle žene, a moguće i odrasli muškarci. Razumljivo je da je i sekundarna literatura puna dvojbi oko takvih navoda. Plautov (3–2. st. pr. Kr.) navod da su djevojčice nosile bulu do udaje, da bi ju tada posvetile Junoni, u literaturi se tumači različito. Njegovo se odbacivanje obrazlaže ponajprije nedostatkom odgovarajućih likovnih prizora, inače obilatih u potkrepljivanju dječake bule.¹² Međutim, jedan drugi pisani izvor moguće posredno svjedoči u prilog djevojačke bule. Djevojčice su naime pri nastupu zrelosti (12–15 godina) odlagale togu pretekstu, simbolično ju posvećujući Fortuni Virginalis, kao što su dječaci svoju zavjetovali larima (SEBESTA 1994: 47). Naposljetku, nejasan ostaje Makrobijev navod o buli kao povlastici vojničkog pobjednika. Bilo da se taj navod odnosi isključivo na razdoblje Republike, ili na kasnije vrijeme kada je on mogao biti prizivanje slavne prošlosti, u pitanju je iznimka a ne običaj, još manje pravilo (MAU 1897: 1048; GOETTE 1986: 136).

10 SAGLIO 1877: 755; MAU 1897: 1048–1049; GOETTE 1986: 134–139; STOUT 1994: 77.

11 MAU 1897: 1050; GOETTE 1986: 136–137, 138, bilj. 24; DIXON 1992: 101, bilj. 11, 106, bilj. 36; STONE 1994; STOUT 1994: 77; SCHÖNAUER 2000: 401. Iz izvora nije posve jasno jesu li bulu mogli nositi i oslobođenici.

12 GOETTE 1986: 138; SEBESTA 1994: 47. Za suprotnu tvrdnju vidi SAGLIO 1877: 755; MAU 1897: 1048; DIXON 1992: 101, bilj. 11.

III. RIMSKA BULA NA LIKOVNIM PRIKAZIMA

III.1. Prikazi dječaka

Među umjetničkim prikazima, pretežno reljefima i kipovima, uvelike prevladavaju likovi dječaka s bulom oko vrata, upravo u skladu s podacima iz izvora. Pritom su bule pretežno predočene kao okrugle, a rjeđe vrečaste. U oba slučaja predmet je ovješten o vrpce načinjenu od kože ili metala, što se razabire iz različitog načina prikazivanja (sl. 3). Uspoređujući kronologiju spomenika, H. R. Goette je došao do zaključka da su kožnate vrpce svojstvene buli u 1. i 2. stoljeću, dok rijetki kasniji prikazi upućuju na metalne ogrlice (torkvese) (GOETTE 1986: 146). Zanimljivo je međutim da kasnoantička arheološka građa ne potvrđuje tu pretpostavku utoliko što se bule u panonskim i drugim kasnoantičkim grobovima samo iznimno zatječu zajedno s metalnim ogrlicama. Međutim, u pitanju su pretežno nalazi iz 4. stoljeća, pa nije isključeno da se eventualna moda metalnih ogrlica odnosi na 3. stoljeće. Inače, najkasnijim likovnim prikazima rimske bule smatraju se nalazi iz 4. stoljeća: brončano poprsje dječaka iz Trieria s bulom ukrašenom kristogramom, te mladička poprsja na rubu srebrnog tanjura iz Kaiseraugsta, među kojima neka s bulama.¹³ Među većinom uobičajenih prikaza dječaka s bulom jedan se grobni reljef iz Rima izdvaja nesvakidašnjim podatkom temeljenim na kombinaciji prizora i epitafa: bulu je oko vrata imao šestomjesečni rob.¹⁴ S obzirom na nedvosmislenost pisanih izvora o tome da robovi nisu imali pravo nositi bulu, opisani primjer nedvojbeno se odnosi na iznimku koju inače nije teško zamisliti u svjetlu podatka da su mnogi kućni robovi uživali osobitu naklonost svojih gospodara i gotovo obiteljski odnos (DIXON 1992: 113).

III.2. Prikazi djevojčica i žena

S obzirom na podvojenost mišljenja o tome jesu li ili nisu djevojčice i žene nosile bulu, zanimljivo je da se pobornici obiju pretpostavki pozivaju na likovne prizore.¹⁵ E. Saglio je međutim jedini među njima koji svoje potvrdno mišljenje potkrepljuje stvarnim primjerom, kamejom s likom carice Agripine na čijem je vratu ogrlica sa srolikom bulom (SAGLIO 1877: 755, fig. 897). Prikazi djevojčica s bulom klasičnog oblika nisu poznati, pa se spomenuta pretpostavka, temeljena na samo jednom izvoru i likovnom prizoru, uistinu ne može smatrati potvrđenom. Nameće se, međutim, pitanje koliko je privjesak u obliku srca, a potom i polumjeseca, bio ekvivalent okrugloj dječackoj buli.¹⁶ Poznat je naime apotropejski smisao motiva polumjeseca; tako oblikovani nakit nose žene, muškarci i djeca, a s vremenom polumjesec dobiva i kršćanske simboličke konotacije (KOŠČEVIĆ 1990: 24–25; MIGOTTI 1997: 13). U ovome kontekstu znakoviti su prizori na kasnoantičkom grobnom slikarstvu podunavskih provincija. Jedan od dvojice mladih slugu s ogrlicama i privjescima na freski u kasnoantičkom grobu iz Beške u Srijemu ima privjesak u obliku klasične okrugle bule, a drugi u obliku polumjeseca. Ti su likovi protumačeni kao sluge predadolescentne dobi, što podrazumijeva pretpostavku o istom simboličkom značenju obaju predmeta, dakle onome koje se inače pripisuje buli (MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987: 18, 26, sl. 7). Međutim, u vezi sa sličnim prizorima iz oslikane grobnice u Silistri (*Durostorum*) u Bugarskoj izneseno je i mišljenje da bulu valja razlikovati od privjesaka drukčijeg oblika (KAUFMANN-HEINIMANN 2003: 142, bilj. 323). Najnoviji nalaz sa Štrbinaca (1.2.) to i potvrđuje, ali ujedno otvara mogućnost za razumijevanje takvog

13 O nalazu iz Trieria usp. VIDA 1995: 266–267, Abb. 28; CROOM 2002: 72, o onome iz Kaiseraugusta KAUFMANN-HEINIMANN 2003: 124, 142, Abb. 118, 142. O kronologiji prikaza bule usp. GOETTE 1986: 146, 154–164.

14 Njegov je gospodar, prema epitafu, imao 11 mjeseci. GOETTE 1989: 57.

15 GOETTE 1986: 138; SEBESTA 1994: 47. Za suprotnu tvrdnju vidi SAGLIO 1877: 755; MAU 1897: 1048; DIXON 1992: 101, bilj. 11.

16 Pretpostavku o polumjesečastom amuletnom privjesku kao ekvivalentu dječacke bule iznijela je J. L. Szbesta (1994: 47).

nakita kao simbolički srodnog buli i stoga korištenog za pojačavanje njena zaštitnog djelovanja. S druge strane, upravo zajednička pojava obaju predmeta u istom kontekstu, kao i na freski iz Beške, daje naslutiti i mogućnost njihove zamjenske uporabe.

Prethodno spomenuti Plautov navod da su djevojčice nosile bulu do udaje upozorava na to da su i odrasle ženske osobe mogle nositi takav predmet. Najvjerojatnije je upravo tumačenje tog navoda u sekundarnoj literaturi prouzročilo jedan nesporazum povezan s grobnim reljefima noričko-panonskog prostora. U opise ženskih likova na tim spomenicima često je uključen podatak da pokojnica pridržava bulu ovješenu na duljoj vrpci, tako da je privjesak otprilike u visini grudiju (sl. 4). Međutim, u pitanju je nedvojbeno okrugli plod, jabuka ili šipak, inače uobičajen u grobnoj umjetnosti naznačenog područja.¹⁷ Druga mogućnost zabune koja se odnosi na bulu kod ženskih osoba prouzročena je prikazivanjem okruglih privjesaka i medaljona na grobnim i drugim reljefima noričko-panonskog etničko-kulturnog kruga, gdje je takav nakit bio uobičajeni dio domaće nošnje u prvim stoljećima Carstva.¹⁸ Na širim prostorima Carstva takav je nakit postao omiljen u kasnijim stoljećima, a najčešće su to u bili medaljoni s umetnutim (polu)dragim kamenjem (GOETTE 1986: 144–145; STOUT 1994: 78–79; MARTIN-KILCHER 2000: 64–69, figs. 7.1., 7.2). Ipak, pažljivim promatranjem na dobrim se ilustracijama jasno dadu razlikovati prikazi loptastih predmeta (bula) od pločastih privjesaka.¹⁹ Prema tome, u zapadnim provincijama nisu poznati prizori odraslih žena s bulom

Slika 4

17 MIGOTTI 2005: 376. O sličnom, pogrešnom tumačenju na jednom spomeniku iz Bologne vidi GOETTE 1986: 144, Abb. 12.

18 ČREMOŠNIK 1963: 103–115, sl. 1, 6, 7; JOVANOVIĆ 1978: 41, sl. 75; GARBSCH 1985; MARTIN-KILCHER 1993: 183–184.

19 Usp. GOETTE 1986: 133–135, 144–145.

oko vrata, te su takvi navodi u literaturi plod pogrešnog tumačenja prikazanih predmeta. Međutim, ženski likovi s bulom susreću se u religijsko-grobnom kontekstu jednoga drugog umjetničko-kulturnog i civilizacijskog kruga – koptskoga Egipta 4. i 5. stoljeća. U pitanju su kameni reljefni prizori (pretežno) ženskih božanskih bića (menada, nereida, nimfa, viktorija, ali i erota), zatečenih u poganskim i pogansko-kršćanskim cjelinama. Njihove se bule pritom razlikuju od onih klasičnih rimskih tek u nekim pojedinostima, primjerice reljefnim koncentričnim krugovima ili središnjim lop-tastim ukrasom prednje površine (sl. 5) (LUCCHESI PALLI 1994: 173–174; EFFENBERGER 1996: 31–41; Ägypten: 82–83). Na istodobnim se grobnim spomenicima prikazuju obogotvorene pokojnice u molitvenom stavu, ali i obične smrtnice, s jednakim takvim bulama (Ägypten: 88, kat. br. 66; 155, kat. br. 123 b). Pritom je važno da na egipatskim spomenicima iz 2. i 3. st. ima prikaza klasičnih bula na dječacima, kao i na božanskom djetetu Harpokratu (Ägypten: 159, kat. br. 128, 129). Prema tome, čini se da je u provinciji Egiptu prvobitna klasična uloga bule zamijenjena njenim mjestom u religijsko-grobnom okružju, pri čemu joj je otvoren put i u »svijet žena«. Društvena pozadina te promjene nije jasna na prvi pogled, a usto treba napomenuti da prikaz bule na ženskim božanskim likovima, premda izrazito svojstven kasnoantičkom Egiptu, nije isključiva povlastica te sredine.²⁰

Slika 5

²⁰ Usp. LIRSCH 2006: 50. U zapadnim provincijama poznati su prikazi muških božanskih bića, genija, s bulom oko vrata. GOETTE 1986: 147–150.

III.3. Prikazi odraslih muškaraca

Odrasli muškarci s bulom oko vrata pripadaju religijskom okružju. U pitanju je 9 sjevernoafričkih reljefnih portreta iz severskog razdoblja s prikazima ljudi u činu žrtvovanja. Društvena pozadina te pomalo egzotične epizode u povijesti rimske bule protumačena je kao naglašeno isticanje rimstva (*romanitas*) u razdoblju osobitog napretka sredine iz koje je potekla vladarska loza Severa (GOETTE 1986: 147–148). Poznat je još jedan prikaz odraslog muškarca s bulom oko vrata: mali glineni kip ratnika u društvu pobijeđenog barbara iz Aleksandrije, također iz razdoblja Severa (GOETTE 1986: 136). Vjerojatno je u pitanju oživljavanje etrurskog i rimskog republikanskog duha, koji bulu povezuje s pobjedničkim ratnikom (MAU 1897: 1048; GOETTE 1986: 136).

Ovaj pregled likovnih prizora s bulom iznenađuje samo jednim jedinim primjerom iz Panonije, provincije s najvećom rasprostranjenošću tog predmeta u kasnoj antici.²¹ Sličan nedostatak evidencije odnosi se i na druge sjeverne provincije (GOETTE 1986: 154–164).

Usporedba podataka iz poglavlja II i III pokazuje njihovu podudarnost jedino u prevladavajuću likovnih dokaza za dječeačke bule, što je i prema pisanim izvorima njena osnovna uloga.

IV. NALAZI BULA U ZAPADNIM PROVINCIJAMA IZVAN PANONIJE

Svrha razmatranja u prethodnim poglavljima bila je rasvijetliti opću pozadinu uvjeta i okolnosti nalaza samih predmeta, bez obzira o kojemu dijelu Carstva da je riječ. Premda nemam obuhvaćen uvid u nalaze izvan Panonije, objavljena građa ipak je dostatna za razumijevanje odnosa Panonije i drugih provincija s obzirom na rasprostranjenost bule kao arheološkog predmeta. Pritom treba naglasiti da za razliku od Panonije, gdje su mađarski autori višekratno raspravljali o buli, ne postoje slični pregledni radovi o nalazima bule u drugim provincijama, barem ne prema mom znanju.²²

Isključujući starije enciklopedijske i leksikonske članke, u novijoj literaturi postoje dva ključna pregledna rada o buli u Rimskom Carstvu općenito. Rad E. Lucchesi Palli iz 1994. tematizira isključivo amuletni sadržaj bule, pa stoga ne donosi iscrpan pregled predmeta, osim onih u kojima je ustanovljen i/ili analiziran sadržaj. Dok se kao sadržaj rimske bule u izvorima navode egzotični primjeri poput gušterovih očiju, zuba vuka, magarca i junice, ili pak probušenog zrna graha zamotanog u kožu mazge, nalazi pretežno svjedoče o ostacima ljekovito-aromatično-apatropejskih biljaka, te tkanine. Rjeđi su nalazi poput rezanog kamena, kose, groždice, smole i slično (MAU 1897: 1050; LUCCHESI PALLI 1994: 171–173; STOUT 1994: 77–78). Najosebujniji među njima svakako je nalaz malog kipa Harpokrata (kat. 4.1.). Drugi pregledni rad o buli u Rimskom Carstvu, onaj H. R. Goettea iz 1986. god., znatno je obuhvatniji, jer uključuje pisane izvore, likovne prizore i arheološke predmete. Nažalost, manjkav je upravo u kataloškom dijelu koji sadrži ukupno 6 zlatnih bula, uglavnom iz Italije, dok obilna panonska građa nije ni spomenuta (GOETTE 1986: 153–154). U monografiji o rimskoj togi iz 1989. autor je spomenuo tek jednu panonsku bulu, onu iz Karnunta (kat. 4.1.) (GOETTE 1989: 104, bilj. 2).

Među zlatnim bulama iz Italije dvije su iz Pompeja, a po jedna iz Ostije, Herkulaneja, Ardicie i s nepoznatog nalazišta (MAU 1897: 1050; GOETTE 1986: 153–154; GAGETTI 2007: 140–141). U literaturi se spominje i jedna brončana bula s ostacima vlasi iz ratničkoga groba kod Adrije (MAU 1897, 1050; LUCCHESI PALLI 1994: 174). U Emoni, gradu na sjeveroistočnoj granici Italije, u

21 Iz Karnunta potječe mali kip genija s bulom. GOETTE 1986: 164.

22 Primjerice W. Schmidt, koji se u raspravi pojedinih skupina predmeta priloženih ukopima na kasnoantičkome

groblju Ságvár u Mađarskoj (*Pannonia Prima*) redovito poziva na usporednu građu iz susjednih provincija, raspravljajući o buli navodi samo nalaze iz Panonije. SCHMIDT 2000: 395, bilj. 1007.

paljevinskom grobu iz (vjerojatno) 2. stoljeća zatečena je brončana bula ovješena o željeznu narukvicu.²³

Nalazi bula u Italiji susjednim provincijama Noriku i Reciji iz dostupne literature nisu mi poznati. Iz Portugala (provincija Luzitanija) potječe jedna bula zatečena u urni, a sadržavala je reznani kamen (MAU 1897: 1050). Na prostoru buduće rimske provincije Galije nalazi bula spominju se već u 4. stoljeću pr. Kr.²⁴ Bule iz rimskog razdoblja nabrojio je M. Feugère, uz napomenu da su sve nađene istočno od Rone, dakle na dijelu Galije okrenute rajnsko-podunavskom prostoru. Ukupno su spomenute 3 zlatne bule i jedna brončana, sve iz dječjih grobova. Uz zlatnu bulu priloženu u sarkofagu bili su i drugi skupocjeni predmeti, dok se za druge nalaze takvi podaci ne navode. Rad je najme pregledne naravi, bez mnogih pojedinosti o okolnostima nalaza i samim predmetima. Ipak, razabire se da su u svim primjerima u pitanju inhumacije iz 2–3. stoljeća (DUMOULIN 1958: 217–219, figs. 23–25; FEUGÈRE 1993: 150–151). U starijoj se literaturi spominje nalaz bule iz paljevinskoga groba u Arlu na Roni (MAU 1897: 1050). Najistočniji galski nalaz srebrna je bula iz Trieria, ukrašena kristogramom s apokaliptičkim slovima.²⁵ Najsjeverniji nalaz iz te provincije zlatna je bula nađena u dječjem grobu na kasnoantičkome groblju Oudenburg u Belgiji (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 104; VÁGÓ – BÓNA 1976: 208, bilj. 1). Iz Germanije poznat mi je tek jedan nalaz: brončana bula odložena u urnu s novcem Vespazijana i brončanom svjetiljkom (MAU 1897: 1050). Slično tome, s nezabilježenog nalazišta u Britaniji potječe brončana bula nađena u staklenoj urni djeteta od 2–3 godine. Zatečen je zapravo samo ulomak lima, protumačen kao dio uške, a s njim i Hadrijanov novac.²⁶ Iz navoda R. Košćević o srebrnoj buli glatkog oboda kao tipu koji se u Britaniji zadržao i u anglosaksonskom kulturnom krugu od 5. stoljeća nadalje proistječe zaključak da je sličnih nalaza bilo i u rimskoj Britaniji. Međutim, takvi mi nalazi nisu poznati, a ne spominju se ni u sustavnom monografskom pregledu grobnih priloga na britanskim grobljima 1–4. stoljeća (PHILPOTT 1991).

Budući da je Panoniji posvećeno zasebno poglavlje, slijedi popis nalaza južnije i istočnije od te provincije. Nalazi bula u Dalmaciji nisu mi poznati, a prilike u Gornjoj Meziji (Srbija) posve su drukčije: 2 groblja, po jedno u Singidunu i Viminaciju, dala su razmjerno velik broj nalaza. Među 270 ukopa na jugoistočnoj nekropoli Singiduna bule su zatečene u 4 groba (G 19, G 51, G 52 i G 146), datirana od 2. do 4. stoljeća. Za tri groba antropološki podaci ne postoje, niti se o njima može zaključivati na temelju malobrojnih, »neutralnih« priloga (POP-LAZIĆ 2002: 67–68, sl. 21: 5–9). Četvrti ukop odnosi se na opekome zidanoj grobnici iz 3–4. stoljeća, u kojoj su zatečene 3 brončane bule, 3 glinena vrča, 1 lukovičasta fibula, 2 zlatne perle i jedna od zelenog stakla, 2 željezna čavla, dijelovi konjske opreme, te neodređeni keramički ulomci. Prema priložima grobnica je mogla sadržavati veći broj ukopa, i to pojedinaca različitog spola, ali podaci o njejoj veličini nisu zabilježeni, kao ni oni antropološki. Prema tome, okolnosti prilaganja bule i u ovom primjeru ostaju nejasne.²⁷ Od ukupno 6 bula iz Singiduna samo su dvije cjelovite, nazupčanog su oboda i prosječnog promjera 2–3 cm. Na jednom od groblja Viminacija istražena su ukupno 572 paljevinska i kosturna groba od 1. stoljeća do sredine 3. stoljeća. Među priložima bilo je ukupno 7 bula, od kojih jedna srebrna i 6 brončanih. Dvije imaju glatki obod, preostale nazupčani, a promjer im iznosi od 1,6 do 2,5 cm. U 3

23 PLESNIČAR-GEC 1972: 27, T. XIX: 81/11. O novom saznanju o Emoni kao gradu Italije usp. ŠAŠEL KOS 2003.

24 KOŠĆEVIĆ 1991: 46. Autorica međutim ne navodi literaturu o tome, niti spominje bule iz rimskog razdoblja u Galiji.

25 LUCCHESI PALLI 1994: 174. U Trieru je inače nađeno brončano poprsje dječaka s podjednako.

26 MAU 1897: 1050. Inače, zlatni primjerak iz Britanskog muzeja, spomenut kod Goettea (1986, 153, br. 1) potječe iz Italije.

27 Grob je objavljen naknadno prema manjkavim starijim zabilješkama. Usp. POP-LAZIĆ 2002: 26.

groba, datirana od kraja 1. stoljeća do prve polovine 2. stoljeća (G 92, G 216, G,66), bilo je pokopano troje djece različita dobi: jedno u drvenome lijesu, drugo u zemljanoj raci pokrivenoj priklesanim kamenom, dok su spaljeni ostatci trećega bili u keramičkome vrču – urni. Dojenče (G 247) je bilo pokopano u drvenome lijesu. U G 216 zatečene su čak 4 bule, 1 srebrna i 3 brončane. Od 3 inhumirana ukopa u dvama (216, 247) su bule bile ovješene na ogrlici zajedno s perlama i drugim, izričito apotropejskim privjescima poput školjki, životinjskih zuba, zvonaca i slično. Drugi prilozi nisu osobito obilni ni u jednom od grobova s nalazima bule, odnosno bula (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 62, G 92 – T. XXIII: 15; 68, G 216 – T. XXXVI: 2–5; 70, G 247 – T. XLII–XLIII; 85, G,66 – T. XCI). U dvama grobljima dardanskoga dijela Gornje Mezije nađene su 3 bule, 1 u Jagodin Mali, a dvije u Skupima. Dok su nalazi iz Jagodin Male kasnoantički, oni iz Skupa zatečeni su u inhumiranim grobovima 1–3. stoljeća. Eventualne antropološke analize u objavi nisu spomenute, a spol je u oba slučaja procijenjen kao ženski. Okolnosti ukopa međutim posve su različite. Jedan grob (G 137) bio je zidan opekom, a manja bula (mjere nisu dane) zupčastog oboda bila je ovješena na ogrlici s većim brojem perli, djelomice skupocjenih. Usto je bio priložen obilan nakit i drugi predmeti od keramike, stakla, bronce, bjelokosti i jantara (JOVANOVIĆ 1978: 45; PETROVIĆ 1993: 69; MIKULČIĆ 1973–1974: 90–91, G 137, T. VIII). U drugome grobu (G 8a), ukopanom u zemlju i pokrivenom tegulama, bula jednakog oblika kao prethodna bila je jedini prilog (MIKULČIĆ 1973–1974: 97, G 8a, T. XII: 64).

Moguće je da bi potpuniji uvid u literaturu donekle promijenio sliku stanja rasprostranjenosti rimske bule kao arheološkog predmeta u zapadnim provincijama. Ukupan broj nalaza nesumnjivo bi se povećao, ali vjerojatno ne u opsegu koji bi osjetno promijenio međusobni omjer rasprostranjenosti građe. Što se uvida u okolnosti nalaza tiče, korisne podatke mogla bi dati jedino suvremeno obavljena stručna iskopavanja. Zasad je upravo slabo poznavanje tih okolnosti, kao i općih podataka o predmetima, najslabija točka u razumijevanju uloge rimske bule. Jedini potpuni podaci, oni o materijalu, otkrivaju posvemašnju prevlast brončanih bule, te rijetke primjerke od zlata i srebra. Nejasna ostaje kronologija, odnosno pretpostavljeni porast broja predmeta u kasnoantičkom razdoblju, što se, po svemu sudeći, odnosi ponajprije na Panoniju. Ovdje izložena građa iz drugih zapadnih provincija pretežno je iz ranijeg razdoblja, do početka 3. stoljeća. Antropološki podaci, premda šturi i najčešće stručno nepotkrijepljeni, ipak govore u prilog pretežne povezanosti bule s manjom djecom neodređenog spola, te dojenčadi. Nekolicina primjera u kojima se u toj ulozi pojavljuju odrasle žene i muškarci doživljavaju se kao iznimke. Nema zajedničkog pravila o ukupnom broju drugih grobnih priloga. Prilike variraju od bule kao jedinog priloženog predmeta, do pravog obilja nakita i priloga u užem smislu riječi. Osjetna brojčana prednost Mezije²⁸ najvjerojatnije se može pripisati blizini Panonije, prostoru vodećem po nalazu bula, pogotovo stoga što su te dvije provincije umnogome dijelile zajedničko privredno, kulturno, pa i političko okruženje. Štura evidencija upućuje na to da su se bule nosile oko vrata kao jedini privjesak ili pak kao jedan u nizu različitih predmeta na ogrlici. Iznimka je bula iz Emone, ovješena o narukvicu, što podsjeća na etrurski običaj (SAGLIO 1877: 754, fig. 894). Još jedna etrurska reminiscencija, dakako neizravna, može se prepoznati u nošenju većeg broja bule na ogrlici. Takav je običaj posvjedočen u Viminaciju (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 68, G 216), ali i u Panoniji (6.5.–7., 7.15.–16.).

28 Odande potječe 9 predmeta. Slijedi Galija sa 6 primjeraka. Međutim, uzme li se u obzir veličina tih dviju pro-

vincija, te bolja istraženost rimskih groblja u Galiji, očita je stvarna prednost Mezije.

V. NALAZI BULA U PANONIJI

V.1. Uvod

U uvodnome dijelu rasprave spomenuto je mišljenje autora koji vjeruju da je bula kao predmet rimske materijalne kulture nestala otprilike kada i pisani podaci o njoj, ili barem ne mnogo kasnije (CROOM 2002: 72; STONE 1994: 41, bilj. 37; STOUT 1994: 79). Ta zabluda proistječe ponajprije iz nepoznavanja nalaza s kasnoantičkih groblja Panonije. Međutim, pojedini istraživači imaju bolji, premda ne i potpuni, uvid u povijest rimske bule kao arheološkog predmeta. Sažeti pregled njihovih saznanja poslužit će kao uvod u izradu obuhvatnog kataloga predmeta nađenih u provinciji Panoniji. Treba napomenuti da pri objavi kasnoantičkih groblja na kojima su među priložima zatečene i bule mađarski autori u razmatranjima gotovo nikad ne komentiraju tu skupinu predmeta kao cjelinu, vjerojatno poradi njihove malobrojnosti u odnosu na druge skupine.²⁹ S druge strane, iz pojedinačnih komentara pokadkad proistječe nepoznavanje općih okolnosti nošenja bule.³⁰ U kratkom osvrtu na bulu kao pojedinačni predmet raznorodne umjetničko-obrtne proizvodnje iz Siscije, R. Košćević je naglasila njenu učestalost u Panoniji u 3. i 4. stoljeću. Od sjevernopanonskih nalazišta pritom je spomenula Intercizu i Šagvar (KOŠĆEVIĆ 1991: 46). I neki drugi autori koji su upoznati s učestalošću nalaza bula u Panoniji pretežno spominju samo Intercizu (MIKULČIĆ 1973–1974: 97, bilj. 38; JOVANOVIĆ 1978: 45, bilj. 308; KAUFMANN-HEINIMANN 2003: 142, bilj. 323). Čak je i M. Alföldy u kratkom osvrtu na bule iz Intercize od drugih panonskih nalazišta spomenula jedino Karnunt. Naglasila je, međutim, da je bula amuletni privjesak svojstven djeci i ženama, rasprostranjen u Panoniji od 3. stoljeća, ali osobito u 4. stoljeću. Primijetila je da se s odmakom vremena smanjuje vrsnoća izrade predmeta (ALFÖLDI 1957: 444–445). U svoju raspravu o buli u ranosrednjovjekovnom kontekstu 5.–7. stoljeća T. Vida uključio je i osvrt na kasnoantičke nalaze 4.–5. stoljeća. U kataloškom pregledu kojim je potkrijepio tvrdnju o pojačanoj uporabi bule u kasnoj antici navedena su 3 panonska nalazišta (Interciza, Ságvár i Kő), što znači da je popis manjkav. S obzirom na to da u raspravi spominje i neka druga kasnoantička panonska nalazišta, nisu posve jasni dometi njegova uvida u građu (VIDA 1995: 268–272, 281). U ponovnoj objavi groblja Ságvár W. Schmidt kratko se osvrnuo na stanje istraženosti bule, nabrojivši pritom njemu poznata nalazišta. I taj je popis djelomičan, a zapažanja o buli svedena su na osnovne podatke o proširenosti bule u kasnoantičkoj Panoniji i o njenoj uporabi kod djece oba spola, te žena. Iznimku čini primjedba o tome da je bula bila isključivo religijski predmet, nepodoban za praktičnu uporabu zahvaljujući jednostavnoj izradi.³¹

Rad koji mi je poslužio kao poticaj za ovu raspravu daje iscrpan uvid u bule iz Intercize, premda je naglasak rasprave dan analizi sadržaja jednog primjerka (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977). Usprkos naizgled uskoj usredotočenosti teme, dan je široki pregled saznanja o buli kao arheološkom predmetu. Premda autorima nije promaknuo podatak da se bule nerijetko zatiču i u grobovima žena, a kadšto i muškaraca, tu pojavu nisu posebno komentirali. U tome je radu dan iscrpan katalog nalaza iz Intercize, ali i prilično manjkav popis predmeta nađenih drugdje u Panoniji, osobito izvan Mađarske. Upravo to, kao i spomenuti nalaz sa Štrbinaca, potaknulo me na izradu obuhvatnog pregleda svih iz literature dostupnih panonskih nalazišta, kao osnovu za ovu raspravu.

29 Primjerice BURGER 1966; SÁGI 1981; FÜLEP 1984; VÁGÓ – BÓNA 1976.

30 Usp. VÁGÓ – BÓNA 1976: 208, bilj. 1, gdje E. Vágó napominje da se samo po sebi razumije da je bula iz Oudenburga nađena u dječjem grobu.

31 SCHMIDT 2000: 395–396, bilj. 1011. Slično je o namjeni bule mislio A. Mau (1897: 1050), na temelju krhkosti predmeta.

V.2. Katalog

Kataloška jedinica sadrži sljedeće podatke: 1. stanje sačuvanosti; 2. materijal; 3. oblik; 4. veličinu; 5. sadržaj i način nošenja; 6. okolnosti nalaza; 7. dataciju; 8. literaturu. Izraz *cjelovit* odnosi se i na manje ili više oštećene primjerke, ako su im razvidni izvorni oblik i veličina (1). Budući da su bule oblikom veoma slične (okruglaste, nazupčanog oboda i trakaste vodoravne uške različite veličine), kao jedini stalni podatak opisa navodi se veličina, dok se drugi podaci u tom smislu navode samo ako oni odstupaju od uobičajene slike, pa se stoga mogu smatrati tipološkim obilježjima: kapljast (srcolik) oblik, glatki obod umjesto nazupčanog, veoma izdužena uška, uška spojena zakovicom, ukrašavanje (3). Na pojedinim predmetima uočavaju se izrazito dugački šiljati zupci (primjerice 2.2., 7.5.). Ta osobina međutim nije uzeta u obzir kao tipološki pokazatelj, jer kod većine predmeta ona nije jasno uočljiva s obzirom na to da su pretežno u pitanju zatvorene bule preklapljenih zubaca, predočene samo crtežom. Veličine su preuzete iz literature, a zvjezdica (*) uz podatak o veličini označava da mjere kod izvorne objave nisu izražene brojem, pa su stoga preračunate iz crteža danog u mjerilu (4). Sadržaj se spominje samo ako je to navedeno u literaturi, dakle kod malog broja primjeraka. Premda su gotovo sigurno sve bule sadržavale neku organsku ili neorgansku tvar, samo u malom broju slučajeva sadržaj je uočen ili čak ispitan, odnosno zabilježen u literaturi. K tome, navodi se i pretpostavka o načinu nošenja bule: na običnoj ili metalnoj ogrlici, sama ili s drugim privjescima (5). Budući da je u svim primjerima gdje su okolnosti nalaza poznate u pitanju ukop, u taj sklop spadaju sljedeći podaci: način ukopa, drugi prilozi i antropološke odrednice (6). Datiranje se ne odnosi na bulu, nego na cjelinu nalaza, odnosno grob. Datiranje bez posebne oznake preuzeto je iz literature, a odnosi se ili neposredno na određeni grob, ili pak na groblje u cjelini. Vremenski raspon označen zvjezdicom (*) odnosi se na razdoblje koje sama predlažem na temelju okolnosti nalaza i/ili priloga, bez obzira na to postoje li u literaturi (drukčiji) podaci, ili ih uopće nema. Korištene kratice: A (adolescent), br. (broj), D (dijete), d (dojenče), duž. (dužina), G (grob), M (muškarac), m (muško), pr. (promjer), Ž (žena), ž (žensko), vel. (veličina), duž. (dužina).

1. Štrbinci pokraj Đakova (*Certissia?*) (sl. 2)

1.1. Vidi podnaslov I.

1.2. U srpnju 2007., po završetku pisanja ove rasprave, u nastavku iskopavanja na Štrbincima istražen je i grob 134 s veoma slabo sačuvanim kosturom malog djeteta. Nađeni su sljedeći prilozi: glineni vrč, staklene pločice dijademe, narukvica od bakrene slitine, staklene perle, bula od bakrene slitine i dva polumjesečasta privjeska, po jedan srebrni i bakarni.

2. Sisak (*Siscia*)

Ni jednome primjerku nije poznat kontekst nalaza.

2.1. Cjelovita; bijeli metal; duž. 2,3 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.303., T. XII: 190. (T. 1.)

2.2. Cjelovita; bijeli metal; duž. 2,1 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.306., T. XIII: 192. (T.1.)

2.3. Cjelovita; bijeli metal; duž. 2,3 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.307.

2.4. Cjelovita; srebro; duž. 1,9 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.304., T. XII: 191. (T. 1.)

2.5. Cjelovita; br.onca; duž. 1,7 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.305.

2.6. Cjelovita; bronca; duž. 2,5 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: br. 6.308.

2.7. Cjelovita; bronca; duž. 3,3 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.313., T. XIII: 194. (T.1.)

2.8. Ulomak; bronca; duž. 2,9 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.309.

2.9. Ulomak; bronca; duž. 2,2 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.311.

2.10. Ulomak; bronca; 2,7 cm; 3–4 st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.312., T. XIII: 193. (T. 1.)

3. Szombathely (*Savaria*)

3.1. Neobjavljena, spomenuta u vezi sa sadržajem – komadićem tkanine; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 99–100.

4. Deutsch-Altenburg (*Carnuntum*)

4.1. Cjelovita; bronca; sadržaj: brončana figurica Harpokrata duž. 1,9 cm, zamotana u lovorov list; nalaz iz logora; LUCCHESI PALLI 1994: 173, Taf. 15: 2.

4.2. Cjelovita; bronca; geometrijski pravilan kružni oblik, dugačka uška za ovjes; pr. 2,6 cm; nalaz iz logora; GROLLER 1909: 58–59, br. 5.

4.3. Jednaka kao prethodna; nalaz iz logora; GROLLER 1909: 59, br. 6.

4.4. Spominje se kao posljednja od 4 nađene u Karnuntu; sadržaj: korijandar; nalaz iz logora; GROLLER 1909: 59.

5. Pilismarót (*Castra ad Herculem*)

5.1. Cjelovita; bronca; pr. 2,3 cm; na brončanoj ogrlici; D kosturni grob (G 15), drugi nalazi: brončana lukovičasta fibula, brončana pojasna kopča, glineni vrč; 2. polovina 4. st.; BARKÓCZI 1960: 114, 116, ábra 31: 19–22 (bula: 31: 20); FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103, bilj. 23. (T. 1.)

6. Budapest (*Aquincum*)

6.1. Cjelovita; bronca; vel. * 2 x 2,2 cm; G VII: 5 – dvojni ukop (m D, ž D) u kamenom kovčegu, bula zatečena između dvaju kostura na visini grudnog koša, drugi prilozi: 4 staklene posude, drvena kutija s brončanom oplatom, brončani novac, okrugla brončana emajlirana fibula, narukvice od željeza, bronce i kosti, po jedna staklena šarena i pozlaćena koštana perla (udaljene od bule), pretpostavka o tragovima cvjetnog vijenca oko glave djevojčice; 4. st.; TOPÁL 1993: 70, 197, Pl. 91: 5 (bula: 5: 11). (T. 1.)

6.2. Cjelovita; bronca; vel. * 1,8 x 2 cm; G VII: 7 – dvojni ukop (2 D ili 1 D i 1 A) u

kovčegu od ponovo upotrijebljenih ploča od vapnenca, bula uz glavu djeteta, drugi prilozi: 5 staklenih posuda, 2 šarene perle, koštani tkalački pršljen, škare za striženje ovaca, željezni šiljak koplja, ulomci glinenih posuda; * sredina ili 2. polovina 4. st.; TOPÁL 1993: 72, 198–199, Pl. 92: 7 (bula: 7: 8). (T. 1.)

6.3. Cjelovita; bronca; vel. * 1,8 x 2,1 cm; paljevinski grob V: 13, D, bez drugih priloga; TOPÁL 2003: 9, 132, Pl. 6: 13/2. (T. 1.)

6.4. Cjelovita; bronca; dugačka uška za ovjes; zakovica vel. * 2,1 x 3,8 cm; moguće na ogrlici s perlama, sadržaj: groždica; paljevinski grob V: 28 (ž D ili A), drugi prilozi: 2 glinene posude i jedna staklena, 13 staklenih perli (u blizini bule, ali na izvjesnoj udaljenosti), olovno ogledalo, brončana naušnica, ulomak predmeta od srebrnog lima, novac Lucille, željezni čavao; 1. trećina 3. st.; TOPÁL 2003: 15–16, 138–139, Pl. 12–13: 28 (bula: 28: 7) (T. 1.)

6.5. Cjelovita; zlato; oko vrata; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101.

6.6.7. Cjelovite; bronca; do nogu, vjerojatno dio ogrlice od perli, pohranjene u kutiji; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 102–103. (primjerci 6.5.–6.7. su iz istoga groba)

7. Dunaújváros (*Intercisa*)

Bule iz Intercize kojima je kontekst nalaza poznat potječu s prostora groblja, bez obzira na (ne)postojanje podataka o užim okolnostima nalaza. Broj grobova za koje postoje svi predviđeni kataloški

sadržaji posve je skroman (1–4). Većini nedostaju antropološki podaci (5–20), a još većem broju i podaci o okolnostima nalaza (21–37), što znači da se ne može isključiti mogućnost da je neki primjerak zatečen i na području naselja (FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101). Vjerojatnije je ipak da ih većina potječe s groblja, pri čemu treba imati na umu da su većina od gotovo 2.500 grobova Intercize inhumirani ukopi 3–4. stoljeća. Datiranje je načinjeno prema shemi koja vrijedi za ukupan katalog, s time da se datacije groblja odnose na pojedine njegove odsječke, naznačene u oznaci pojedinih grobova. Ukupan broj nalaza do kojih sam došla (37) veći je od onoga koji daju Facsar, Skoflek i Salamon (31). Oni su, naime, upozorili na to da pojedine primjerke objavljene u knjizi *Intercisa II* (s iznimkom 3 komada, svi opisani bez ilustracije) nisu mogli ustanoviti, ali su uočili neke druge predmete koji ondje nisu nabrojani (FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 99). Budući da su na ovome mjestu pobrojani svi predmeti iz obiju objava, bez obzira na naknadnu zagubljenost onih prvih, ukupan broj nalaza je povećan.

7.1. Cjelovita; bronca; pr. 2,1 cm; ovješena na brončanoj ogrlici (pr. 10 cm) oko vrata; JI groblje/G 91, oštećeni inhumirani grob u zemlji, D, bez drugih nalaza; kraj 4. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 30–31, Taf. 6: 91; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103. (T. 2.)

7.2. Cjelovita; bronca; 3,2 x 2,4 cm; tekstil; na ogrlici oko vrata; JI groblje/G 100, inhumirani grob u zemlji, s pokrovom od opeka, okraden, m D, preostali prilozi: ocakljeni glineni vrč i željezni nož; * 2. polovina 4. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 32, Taf. 7: 100 (bula: 100: 2). (T. 2.)

7.3. Cjelovita; bronca; pr. 2,5 cm; na ogrlici oko vrata, načinjenoj od 122 perle od stakla i kalcedona; JI groblje/G 165, ž d (?), kovčeg od kamenih ploča i opeka, drugi prilozi: brončana, emajlirana, pločasta fibula, glineni vrč i čaša; 4. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 40, Taf. 9: 165 (bula: 165: 1) (T. 2.)

7.4. Cjelovita; bronca; vel. 2,5 x 1,8 cm; na prsima; JI groblje/G 1109, inhumirani ukop u drvenome sanduku, Ž prekrivenih nogu, glave spuštene na lijevo rame, drugi prilozi: olovno ogledalo, glinena svjetiljka, 2 brončana prstena i 1 srebrni, oštećen i istrošen novac Septimija Severa; * 3. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 76, Taf. 18: 1109 (bula: 1109: 2). (T. 2.)

7.5. Cjelovita; bronca; vel. 2,2 x 2,6 cm; G IV: 8, drugi prilozi: brončana T-fibula, brončane korice mača, glava ovećeg ukrasnog brončana čavla (dio oplate drvene kutije), željezni čavao, istrošeni nečitljiv novac; * kraj 3. st.- početak 4. st.; SÁGI 1957: 567; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 105, 207, Taf. 43: IV/8. (T. 2.)

7.6. Cjelovita; bronca; vel. 1,4 x 2,3 cm; G VI: 4, drugi prilozi: glinena posuda, glinena svjetiljka; 2–3. st.; ALFÖLDI 1957: 454, br. 6; SÁGI 1957: 569; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: IV (=VI)/4. (T. 2.)

7.7. Cjelovita; bronca; pr. 2,5 cm; G VI: 25, drugi prilozi: istrošeni novac Domicijana; 2–3. st.; ALFÖLDI 1957: 454, br. 7; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: VI/25. (T. 2.)

7.8. Cjelovita; bronca; dugačka uška za ovjes; vel. 1,5 x 3 cm; sadržaj: biljka; G XVIII: 27, drugi prilozi: željezna igla, keramičke, staklene i kalcitne perle, glineni vrč; 3–4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 23; SÁGI 1957: 593; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XVIII/27. (T. 2.)

7.9. Cjelovita; bronca; vel. 2,8 x 3 cm; G XVIII: 30, drugi prilozi: stakleni vrč i boca; 3–4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 24; SÁGI 1957: 593; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XVIII/30. (T. 2.)

7.10. Cjelovita; bronca; pr. 2 cm; G XX: 8, drugi prilozi: lukovičasta fibula; 2 brončane pojasne kopče različite veličine, brončani pojasni jezičac, željezni bodež, čavli drvenog sanduka; 4. st.;

ALFÖLDI 1957: 455, br. 26; SÁGI 1957: 596; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XX/8. (T. 2.)

7.11. Cjelovita, neidentificirana; bronca; ukop u drvenome sanduku – G XX: 10, bez drugih priloga; 4. st.; SÁGI 1957: 596; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, Taf. 43: XX/10.

7.12. Cjelovita; bronca; glatki obod; vel. 2,4 x 2,9 cm; G XXIII: 43, drugi prilozi: par brončanih naušnica; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 32; SÁGI 1957: 610; SALAMON – BARKÓCZI 1973: 78, Taf. 24: 43/8; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XXIII/43. (T. 3.)

7.13. Cjelovita; bronca; glatki obod; vel. 1,7 x 2 cm; vjerojatno na ogrlici; G XXIII: 68, drugi prilozi: brončana kopča s okovom, dvije koštane igraće kocke, ogrlica od metalnih članaka i staklenih perli, nekoliko zasebnih perli od stakla, granata i korala; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 31; SÁGI 1957: 611; SALAMON – BARKÓCZI 1973: 80, Taf. 25: 68/4; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XXIII/68. (T. 3.)

7.14. Cjelovita; srebro; vel. 1,8 x 2,6 cm; sadržaj: biljka; G XXIV: 18, drugi prilozi: 3 glinena lonca, stakleni balsamarij, željezno zvono; 3–4. st. (Sági), kasno 4. st. (Facsar – Skoflek – Salamon); SÁGI 1957: 616; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101, 103, 106, 207, Taf. 43: XXIV. (T. 3.)

7.15. 16. Cjelovite; bronca; vel. 2,1 x 2,5 cm; 1,6 x 2 cm; sadržaj: biljke; 2 bule u G XXV: 9, drugi prilozi: staklena čaša, glineni vrč, glinena svjetiljka, 2 brončane narukvice, ogrlica od perli, 2 brončana privjeska; 3.–4. st. (Sági), kasno 4. st. (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON); ALFÖLDI 1957: 455, br. 43, 44; SÁGI 1957: 617; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103, 106, 208, Taf. 44: XXV/29. (= XXV/9). (T. 3.)

7.17. Polovica; bronca; glatki obod; vel. 1,8 x 2,2 cm; G XXV: 14, drugi prilozi: glinene čaša i svjetiljka, ogrlica, 2 brončane narukvice, 2 brončana prstena, 2 naušnice, olovno ogledalo, neodređeni novac; 3–4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 45; SÁGI 1957: 618; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 208, Taf. 44: XXV/34. (T. 3.)

7.18. Cjelovita; bronca; vel. 2,6 x 2,8 cm; G 47/1949, bez drugih nalaza; kasno 4. st. FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103, 106, 208, Taf. 44: 1949/47. (T. 3.)

7.19. Cjelovita, osim uške spojene zakovicom; bronca; vel. 1,6 x 1,8 cm; grobni odsječak XXIII; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 33.

7.20. Cjelovita, osim uške spojene zakovicom; bronca; vel. 1,8 x 2,4 cm; grobni odsječak XXVI; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 34.

7.21. Cjelovita; bronca; zakovica; vel. 3,2 x 3,4 cm; ALFÖLDI 1957: 455, br. 35.

7.22. Cjelovita; bronca; vel. 1,9 x 3,2 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 8.

7.23. Cjelovita; bronca; vel. 3,2 x 3,9 cm; ALFÖLDI 1957: 455, br. 40.

7.24. Cjelovita; bronca; vel. 2,5 x 3 cm; ALFÖLDI 1957: 455, br. 30.

7.25. Cjelovita; bronca; vel. * 1,8 x 2,2 cm; biljka, tkanina; ALFÖLDI 1957: 444. Abb. 95: 1, 454, br. 3; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 1, Taf. 44: 1. (T. 3.)

7.26. Cjelovita; bronca; vel. * 1,9 x 2,4 cm; vlaknasti ostaci (biljka?, tkanina?); ALFÖLDI 1957: 444. Abb. 95: 2, 454, br. 5; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 3, Taf. 44: 3. (T. 3.)

7.27. Cjelovita; bronca; kapljasti oblik, glatki obod; vel. 1,7 x 2,4 cm; ALFÖLDI 1957: 444, Abb. 95: 3, 454, br. 21; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 12, Taf. 44: 12. (T. 3.)

- 7.28. Polovica; bronca; vel. 2 x 2,6 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 12; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 4, Taf. 44: 4. (T. 3.)
- 7.29. Cjelovita; bronca; vel. * 2 x 2,4 cm; ALFÖLDI 1957: 454, br. 14; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 5, Taf. 44: 5. (T. 4.)
- 7.30. Cjelovita; bronca; vel. * 3 x 3,2 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 14; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 6, Taf. 44: 6. (T. 4.)
- 7.31. Cjelovita; bronca; vel. * 2,2 x 3 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 16; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 7, Taf. 44: 7. (T. 4.)
- 7.32. Polovica; bronca; glatki obod; vel. * 2 x 2,2 cm; ALFÖLDI 1957: 454, br. 19; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 8, Taf. 44: 8. (T. 4.)
- 7.33. Cjelovita; bronca; vel. * 2 x 2,8 cm; ALFÖLDI 1957: 454, br. 4; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 2, Taf. 44: 2. (T. 4.)
- 7.34. Cjelovita; bronca; vel. * 2,2 x 3,4 cm; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 9, Taf. 44: 9. (T. 4.)
- 7.35. Cjelovita; bronca; vel. * 2,2 x 3,3 cm; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 10, Taf. 44: 10. (T. 4.)
- 7.36. Cjelovita; bronca; glatki obod; vel. * 2,3 x 3,2 cm; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 11, Taf. 44: 11. (T. 4.)
- 7.37. Cjelovita; bronca; vel. * 3,6 x 4 cm; sadržaj: biljka *antirrhinum maius* umotana u komad tkanine; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 99, 107, Taf. 36: 1–3.

8. Sagvar (*Tricciana*)

- 8.1. Izgubljena, oblik nepoznat; bronca; grob od opeka (G 95, ž? D), drugi prilozi: zlatne naušnice na prsima, zlatni gumbi (dijelovi zlatnog dijadema) uz lijevu sljepoočnicu, ostali prilozi (brončana narukvica, brončani prsten, šarene i jednoboje staklene perle, probušena školjka), uključujući i bula, uz lijevo bedro; * 2. polovina 4. st.; BURGER 1966: 108, Fig. 100: 95; SCHMIDT 2000: 367.
- 8.2. Cjelovita; srebro; glatki obod, motiv kristogramske zvijezde; pr. 2,3 cm; zemljani grob (G 141, m? D), svi prilozi uz stopala: bula, staklena bočica, brončana kopča, brončani jezičac; * 2. polovina 4. st.; BURGER 1966: 113, Fig. 103: 141 (bula: 141/3); SCHMIDT 2000: 370. (T. 4.)
- 8.3. Cjelovita; bronca; glatki obod; pr. 3,1 cm; na ogrlici s perlama oko vrata; grob od opeke (G 261, ž? D), glineni vrč uz noge, nošeni nakit: 25 staklenih perli, od kojih 1 pozlačena, brončane naušnice, 3 brončane narukvice i 1 koštana; * 2. polovina 4. st.; BURGER 1966: 126, Fig. 114: 261 (bula: 261/7); SCHMIDT 2000: 379. (T. 4.)

9. Pécs (*Sopianae*)

- 9.1. Cjelovita; bronca; glatki obod; pr. 1,8 cm; tkanina; grob (G L/4) od kamena i opeke u zidanoj grobnoj komori, 3 zastopna ukopa (Ž 1, Ž 2, M), bula na prsima M, ogrlica od staklenih perli oko vrata Ž 2; Fülep 1984, 102–103, 132, Fig. 98: 4/2; SCHMIDT 2000: 396, bilj. 1011. (T. 4.)

10. Kő

- 10.1. Cjelovita; zlato; na ilustraciji obod nije jasan, zupci se ne spominju; vel. 1,6 x 2,3 cm; grob (G 5) u zemlji, veće D; bula uz desnu stranu glave, drugi prilozi: ocakljeni glineni vrč poviše glave, stakleni balsamarij i brončana omega-kopča na prsima, željezni nož uz desni lakat, 7 brončanih novaca na zdjelici (čitljivi novci Tacita i Kara), glinena čaša do nogu; * kraj 3. st. – početak 4. st. (no-

vac), kraj 4. st. (Facsar – Skoflek – Salamon, prema kopči i vrču); DOMBAY 1957: 238–240, T. XXXI: 6–18 (bula: XXXI/6); FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101.

11. Keszthely-Dobogó

11.1. Cjelovita; bronca; * pr. oko 2 cm;³² biljka, vjerojatno korijandar, u komadu tkanine; pr. 4,6 cm; na ogrlici s jednobožnim i šarenim staklenim perlama i drugim privjescima, oko vrata; dvojni kosturni grob u zemlji (G 47/48, 2 D), drugi prilozi uz D s bulom: željezno šilo, staklena čaša i T fibula s oprugom, prilozi uz drugo D: lukovičasta fibula, 9 komada novca, najmlađi iz 335., željezno šilo, staklena perla, glineni lonac; * 2. polovina 4. st.?³³ FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103; SÁGI 1981: 22–23, Abb. 7 (bula: 7/3); LUCCHESI PALLI 1994: 173. (T. 4.)

V.3. Razmatranja na temelju novog kataloškog pregleda

Već i sam broj od 67 predmeta svjedoči o nepouzdanosti bilo kakvih zaključaka o buli kao predmetu rimske materijalne kulture, ako se oni ne temelje na obuhvatnom uvidu u arheološku građu. Usporedba s pregledom nalaza u poglavlju IV. otkriva veliku prednost Panonije u odnosu na druge zapadne provincije. Popis nalaza iz Panonije ujedno upozorava na upitnost tvrdnje da se povećana uporaba bule u kasnoj antici odnosi ponajprije na istočne provincije. Kataloški pregled koji bi trebao potkrijepiti takvu tvrdnju sadrži ukupno 12 nalazišta, od koji samo 4 u istočnim provincijama (Trakiji, Siriji i Egiptu), dok je popis panonskih lokaliteta na istome mjestu manjkav (VIDA 1995: 281). Istina je, međutim, da nalazi iz Panonije nadmašuju ukupan zajednički broj objavljenih predmeta iz svih drugih provincija (omjer je 67 prema 37). Svi predmeti kojima je kontekst nalaza poznat potječu iz grobova, što daje naslutiti jednake nalazne okolnosti i za preostalu građu. Za razliku od drugih provincija, u Panoniji su to pretežno kasnoantička groblja. Bule datirane pouzdano na temelju konteksta ili drugih elemenata posve su rijetke. Okvirno datiranje obuhvaća raspon od 2–3. stoljeća (7.6., 7.7.) do početka 5. stoljeća (5.1., 7.14.–16.). Ne može se isključiti ni raniji nastanak pojedinih primjeraka iz paljevinskih grobova (primjerice 6.3.), ali su autori veliku većinu predmeta datirali u 3. i 4. stoljeće.³⁴ Preciznije kronološko razgraničenje u okviru 3. i 4. stoljeća prema obrascu *što vrsnije to ranije* ne čini se utemeljenim, barem ne za apsolutnu kronologiju.³⁵ O tome svjedoči i primjer iz Viminacija u Meziji, gdje su u jednome grobu s kraja 1. stoljeća zatečene čak 4 bule, međusobno različite po načinu i vrsnoći izrade (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 68, G 216).

Bula se u literaturi u pravilu predočuje kao zlatni predmet ranije antike, usprkos napomeni da se izrađivala i od neplemenitih metala, te kože. Ako su u ranijim stoljećima bule uistinu bile pretežno zlatne, ovdje predočena građa, u kojoj uvelike prevladavaju primjerci od bronce, odnosno bakarne slitine, govori u prilog promjeni koja se u tom smislu zbila u kasnijem razdoblju.³⁶ Premda su podaci o veličini bule u starijoj literaturi dijelom nejasni, pa i proturječni, čini se da je to ipak bio oveći privjesak, sudeći barem prema likovnim prizorima.³⁷ Naprotiv, promjer kasnoantičke panonske bule iznosi od 1,4 cm (7.6.) do 4 cm (7.37.), s time da je prosječna veličina 2 cm. Predmet se, po svemu sudeći, u kasnoantičkom razdoblju smanjio, ali je pritom zadržao okruglast oblik. Samo jed-

32 Pretpostavka se temelji na crtežu koji nije dan u mjerilu, odnosno na usporedbi s perlama ogrlice na kojoj je bila i bula.

33 Zanimljivo je da Facsar – Skoflek – Salamon navode kasni datum, ali na temelju pogrešnog podatka o novcima iz 2. polovine 4. st. Inače, predložena datacija temelji se na tipologiji staklene čaše, a T-fibula vjerojatno potječe iz 3. stoljeća.

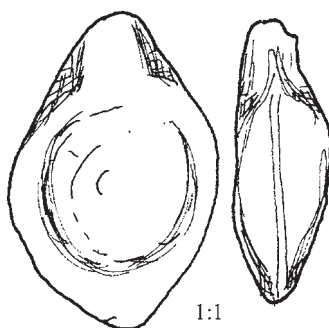
34 O pitanju trajanja bule u 5. stoljeću vidi FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103–105. Takvo mišljenje iznio je T. Vida (1995, 271).

35 Prema vrsnoći izrade bule je nastojala datirati M. Alföldi (1957: 445).

36 Od većine građe materijalom se izdvajaju sljedeći predmeti: 6.5 i 10.1. (zlato), 2.4., 7.14. i 8.2. (srebro), te 2.1–3. (bijeli metal).

37 Usp. bilj. 6.

na bula (7.27.) ima sužen donji dio, što joj daje izgled površno oblikovanog srcolikog, odnosno kapljastog predmeta (T.I.). Prema oskudnim i nedovoljno određenim podacima iz pisanih izvora i sekundarne literature, bulu takvog oblika nosili su, premda rijetko, i žene i muškarci, odnosno dječaci (SAGLIO 1877: 755, fig. 897).³⁸ I jedna bula iz Viminacija kapljastog je oblika (sl. 6) (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: T. XXXVI). Među drugim tipološkim osobinama naznačenima u uvodu kataloškog pregleda, pojavljuju se glatki obod umjesto nazupčanog (7.13., 7.17., 7.32., 7.36., 8.2., 8.3., 9.1.) te izdužena uška (2.10., 6.4., 7.8.) i uška spojena zakovicom.³⁹ Okomito izdužene uške umjesto polegnutih očituju promjenu u odnosu na klasični oblik bule, a među panonskim bulama zamjećuju se i prijelazni oblici (2.1., 2.2., 4.2., 7.14., 7.17., 7.35.). Glatki obod umjesto uobičajenog nazupčanog oboda vjerojatno je dug izvornome obliku bule. Inače, obodni zupci odlikuju ne samo kasnoantičku provincijalnu bulu već i pojedine ranije predmete, primjerice one iz Mezije i Dardanije (MIKULČIĆ 1973–1974: T. VIII: 27, T. XII: 64; ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: T. XXIII: 15 i d). Postoji mogućnost da su navedene tipološke osobitosti radionički ili kronološki pokazatelji. Znakovito je, primjerice, da obje sačuvane bule iz Šagvara (8.2. i 8.3.) imaju potpuno jednak oblik, ili da dvije od ukupno malog broja bula glatkog oboda (7.12. i 7.13) potječu sa istog odsjeka groblja u Intercizi. Ta bi tema, međutim, iziskivala samostalnu opširniju raspravu.

Slika 6

Sadržaj je uočen kod manjeg broja primjeraka, a u još je rjeđim slučajevima ispitan i pouzdano ustanovljen: 3.1., 4.1., 4.4., 6.4., 7.2., 7.8., 7.14., 7.15., 7.25., 7.26., 7.28., 7.30., 7.37., 9.1., 11.1. U pravilu su to bili ostatci biljke ili/i tkanine. S obzirom na to da su u smoli korištenoj pri zaštiti primjeraka iz Intercize zamijećeni otisci biljnih vlakana (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 91), može se pretpostaviti da je tkanina bila uobičajen sadržaj bule općenito. Nadalje, bula 7.37. u kojoj je bila pohranjena biljka umotana u tkaninu daje naslutiti osnovni biljni sadržaj, i ondje gdje su sačuvani samo ostaci tkanine (3.1., 7.2., 7.22., 7.28., 7.30., 7.31.). S obzirom na sadržaj iznimne su bule iz Akvinka (6.4.) i Karnunta (4.1.); u prvoj je zatečena groždica, a u drugoj kipić Harpokrata u lovorovu listu. Drugi primjerak ujedno je i dobra ilustracija amuletne naravi bule, jer su poznata zaštitna svojstva i lovora i božanskog djeteta Harpokrata, odnosno njihova moć u očuvanju besmrtnosti.⁴⁰ Jasno je stoga da je amuletna uloga bule ostala nepromijenjena u cjelokupnom razdoblju rimske antike.

38 Usp. bilj. 9.

39 Inače, u kasnijem razdoblju pričvršćivanje zakovicom odlika je samo bolje izrađenih predmeta, dok je prije to bio uobičajen način izrade. Usp. MAU 1897: 1050. To se može pretpostaviti i za okomito narebrne uške (2.1., 2.2.,

7.10., 8.3.), detalj koji ovdje inače nije izdvojen kao posebna tipološka osobina

40 O lovoru usp. FORSTNER 1982: 161–162, o Harpokratu SELEM 1997: 25–26.

Okolnosti nalaza (vrsta i ukupna oprema ukopa, antropološki podaci, način nošenja bule) veoma su važne za razumijevanje prirode i namjene bule u kasnoantičkoj Panoniji. Nažalost, samo je 15 predmeta popraćeno cjelovitim odgovarajućim podacima (5.1., 6.1.–4., 7.1.–4., 8.1.–3., 9.1., 10.1., 11.1.), za njih 14 (7.5.–18.) poznati su samo grobni prilozi, a za preostale ni toliko. Prema tome, zaključci temeljeni na tako manjkavim dokazima mogu biti jedino pretpostavka i smjernica daljnjem proučavanju teme. U 16 primjera (6.1.?, 6.2., 6.5., 7.2., 7.4.–12., 7.14., 7.18., 8.2., 9.1.) bula je zatečena bez drugih nalaza koji bi upućivali na način nošenja, odnosno na povezanost s ogrlicom i drugim privjescima i/ili perlama. Među nabrojenim primjerima samo su 3 predmeta (6.5., 7.2., 7.4.) nađena na položaju grudi, što ipak daje naslutiti nošenje na ogrlici oko vrata. U preostalim primjerima mjesto nalaza bule nije zabilježeno, ili je ostalo nerazjašnjeno, kao kod 6.1. i 6.2. Prvi predmet bio je položen između dva pokojnika, od kojih je svaki inače imao svoje priloge, između ostaloga po 1 veliku, šarenu staklenu perlu uz glavu. Te perle očito nisu bile dio ogrlice, dok je bula možda imala namjenu zajedničkoga priloga. Međutim, i nadalje ostaju nerazjašnjene okolnosti takvog prilaganja, kao i moguća pripadnost bule za života umrle djece. Položaj bule 6.2. uz glavu pokojnika mogao bi govoriti protiv nošenja na ogrlici, ali ne nužno, jer je i ogrlica pri ukopu mogla biti odložena, a ne nošena. Navedena dva primjera ujedno su i jedini koji bi mogli upućivati na to da se bula nije nosila u svakodnevicu, nego u religijsko-pogrebnim ritualima.⁴¹ Ako je takvo razmišljanje uopće utemeljeno, ono se zasigurno može primijeniti na građu u cjelini. U katalogu panonskih nalaza 13 je bula nađeno u grobu zajedno s perlama, potvrđujući tako način nošenja na ogrlici. Taj podatak ujedno govori u prilog pretpostavci da je i u skupini nalaza gdje nisu poznate okolnosti prilaganja, niti su zatečene perle, bula nošena na ogrlici od trošnog materijala kao jedini privjesak. Prema tome, način nošenja bule u grobovima Panonije, odnosno njeno pretpostavljena rekonstrukcija, potvrđuju pretpostavku da je taj predmet za života bio upotrebljavan kao amulet, dok je u moguće društveno-statusne okolnosti tog običaja teško proniknuti na temelju postojeće šture evidencije. U jednom grobu u Intercizi nađene su dvije bule (7.15–16.), ali nije jasno jesu li pripadale jednom te istome pokojniku. Međutim, primjer 6.5–7. potvrđuje upravo takvu okolnost, da su naime jednome pokojniku bile u grob stavljene 3 bule: jedna zlatna na ogrlici oko vrata, te dvije brončane, odložene do nogu na ogrlici s perlama. Nošenje većeg broja bule u pisanim se izvorima ne spominje kao rimski običaj, već etruščanski (SAGLIO 1877:755, figs. 893, 894). Nije isključeno da je slična, lokalno obojena tradicija preživjela u kasnoantičkom provincijalnom okružju.⁴²

Prosuđivanje o društvenom položaju na temelju vrste groba i vrijednosti priloga krajnje je nepouzđano. Naime, nekadašnje »zlatno pravilo« arheologije groblja o jednakosti između društvenog položaja (uključujući ugled i materijalno bogatstvo) i obilnih, odnosno skupocjenih priloga, novijim je saznanjima uvelike relativizirano. Premda je sigurno da su izrazito raskošne predmete svojim pokojnicima mogli priuštiti samo imućni, odnos prema tome vidu grobnog rituala uvjetovan je, primjerice, dobom i spolom pokojnika, te užitim običajima grada, kraja ili provincije. U kasnoantičkoj Panoniji ipak se nazire pravilo da se djeci i mladim pokojnicima prilaže obilnije negoli drugima. S druge strane, opće je pravilo sociologije rimskog groblja da se pokojnici iz različitih slojeva društva u smrti pokadkad nastoje pokazati uspješnijima no što su bili za života, dok istodobno pojedini među uistinu statusno i imovinski uspješnima ne mare pokazati to svojim ukopom ni grobnim spomenikom (MIGOTTI 2005a: 282, bilj. 41). Pitanje je što nam, u svjetlu ovih razmišljanja, o društveno-imovinskom položaju pokojnika može reći oskudna evidencija o drugim priložima u panonskim grobovima s nalazima bule. U grobovima bez priloga nađene su bule 6.3., 7.1., 7.11., 7.18. i 9.1., a u onima sa 1–3 predmeta (isključujući bulu) primjerci 7.2., 7.6., 7.7., 7.9. i 7.12. U većini su

41 Usp. bilj. 31.

42 I u Viminaciju su uz jednog pokojnika nađene 4 bule. ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 68, G 216, T. XXXXVI: 2–5.

ipak grobovi s većim brojem priloga, među kojima se skupocjenošću osobito ističu oni s nalazima bula 7.17. i 8.1., 10.1. i 11.1., dok su oni bez drugih priloga osim bule posve rijetki. Ipak, iz opisanih okolnosti ne bi trebalo izvući zaključak o uporabi bule pretežno u višim slojevima, kao što ni u grobovima s priloženom samom bulom ne bi trebalo vidjeti odraz materijalne oskudice. Prema prethodno izloženom obrascu, u vrsti i količini priloženih predmeta trebalo bi ponajprije nazrijeti osobit odnos prema buli pojedinačno, prilaganju općenito, te naposljetku, i najvažnije, prema pokojniku, osobito mladome, što je i najčešće dokumentirano. Prema istom obrascu treba procjenjivati i vrste grobova (ukopi u običnoj zemlji, u drvenom sanduku, te u zidanim grobnicama) kao moguće imovinsko-statusne pokazatelje. Mogućnost zablude pri spontanom povezivanju zidanih grobnica s bogatijim pokojnicima, a ukopa u goloj zemlji sa siromašnijima, dobro se očituje na usporedbi primjera iz Keszthelya i Akvinka. U Keszthelyu je bula nađena u zemljanom grobu, dok svi primjerci iz Akvinka potječu iz zidanih grobnica. Relativnost tog podatka kao socijalnog pokazatelja postaje jasna u svjetlu činjenice da u oba naselja uvelike prevladavaju upravo vrste grobova u kakvima su zatečene bule.

Za razumijevanje namjene i društvenog značenja bule tijekom rimske antike ključno je pitanje antropološkog konteksta kasnoantičkih nalaza, osobito s obzirom na analogne podatke pisanih izvora za ranije razdoblje. Nažalost, antropološki pokazatelji poznati su za samo 14 bula od ukupno njih 67. Osim toga, ti su podaci samo u primjerima 6.1–4. zasnovani na pouzdanim antropološkim analizama, dok se ostali odnose na starija iskopavanja, kada su dometi antropološke struke bili ograničeni, a građa pretežno veoma slabo ušćuvana (kataloške skupine 7. i 8.). Stoga se često pribjegavalo procjeni spola pokojnika na temelju rodni priloga, tzv. muških i ženskih predmeta.⁴³ Međutim, takve su procjene upitne, osobito ako se temelje na nakitu. Primjerice, vlasnik bule 11.1. označen je kao dječak očito na temelju priložene T-fibule, a vjerojatno i bule. Međutim, bula je bila na ogrlici sa šarenim perlama i drugim privjescima, koje, primjerice, S. Martin Kilcher pripisuje ženskoj djeci.⁴⁴ Slično tome, predrasuda da je bula predmet isključivo povezan s djecom i ženama navela je W. Schmidta da bulu 9.1. zatečenu na grudima pokojnika ipak pripíše pokojnici, obrazlažući mogućnost zabune uzastopnim ukopima i poslijeantičkim zbivanjima oko groba (SCHMIDT 2000: 396, bilj. 1011).

Prema statistici načinjenoj u opisanim okolnostima uz djecu neodređenog spola nađeno je 6 bula (1.1., 6.2., 6.3., 7.1., 10.1., 11.1.), uz dječake njih 3 (6.1., 7.2., 8.2.?), uz djevojčica njih 5 (6.1.⁴⁵, 6.4.?, 7.3., 8.1., 8.3.), uz odraslu ženu jedna (7.4.), te uz odraslog muškarca jedna (9.1.). Uz dužni oprez prema spolnoj procjeni na temelju priloga, odnosno nošnje, novi nalaz sa Štrbinaca (1.2.) daje naslutiti žensko dijete; na to upućuje dijadema. Čak i uz pretpostavku da su sva djeca u prvoj skupini bila muška, broj ženske djece izaziva pozornost s obzirom na uvriježeno poimanje bule kao dječakog amuleta. S druge strane, osamljeni primjeri odrasle žene i muškarca s bulom nisu u proturječju s izvorima. Prvi se može protumačiti Plautovim navodom da su žene nosile bulu do udaje.⁴⁶ Drugi ostaje iznimka, ali sa znakovitom pozadinom, kako je to izloženo u poglavlju II i podnaslovu III.3. Prema tome, premda ukupna građa upućuje na to da je i u kasnoj antici bula bila pretežno dječakski predmet, njena se uloga u svijetu djevojčica i djevojaka ne može zanemariti.

43 VÁGÓ–BÓNA 1976: 147–148; FACSAR – SKO-FLEK – SALAMON 1977: 102; SCHMIDT 2000: 379, 396, bilj. 1011. Indikativano je određivanje spola dojenčeta na temelju priloga u primjeru 7.3.

44 Usp. MARTIN-KILCHER 2000: 73–74. O upitnosti određivanja spola na temelju priloga usp. MIGOTTI 2004: 180–181, bilj. 15.

45 Primjerak 6.1. naveden je u dvije skupine, s obzirom na to da nije jasno kojem od dvoje djece je pripadao.

46 SEBESTA 1994: 47. Uobičajena rana dob udaje rimske djevojčice ne postavlja, međutim, gornju granicu u tom smislu.

VI. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

M. Alföldi iznijela je mišljenje da je bula kao grobni prilog u kasnoantičkim grobovima služila za pohranu mirisa koji su suzbijali zadah raspadanja (ALFÖLDY 1957: 445). Nije se, međutim, izjasnila o tome je li bulu smatrala isključivo predmetom grobnog rituala, odnosno je li taj predmet imao ulogu i za života vlasnika. Pojedini od autora kojima je isto tako bilo jasno da bula nije iščezla iz uporabe poslije 2. stoljeća, smatraju ipak da je u kasnoantičkom razdoblju promijenila svrhu. Prema njihovom viđenju bula je od društveno prihvaćenog obilježja dječastva postala predmet svojstven djeci obaju spolova, ali i ženama, i to u ulozi amuleta, ili čak samo ukrasa.⁴⁷ Pritom nisu iznijeli razloge ni svoje viđenje društvene pozadine opisane spolno-rodno-kulturološke promjene. Ipak, treba naglasiti da se prema podacima koje pruža ovdje predočena arheološka građa mogu prepoznati i elementi zajednički kasnoantičkoj buli i njenoj prethodnici iz ranoga Carstva. Ponajprije to je sadržaj koji otkriva amuletno-apotropejsku ulogu toga predmeta tijekom vremena cjelokupne antike. Po svemu sudeći taj se kontinuitet odnosi i na religijsko obilježje bule, o kojoj rani pisani izvori svjedoče kao o predmetu posvećivanom larima, odnosno Junoni (vidi poglavlje II). Religijska pozadina bule u kasnoj antici naslućuje se iz primjerka 8.2., ukrašenog kristogramskom zvijezdom, osobito u svjetlu dvaju nalaza iz Triera, obilježenih nedvosmisleno kršćanskim simbolima.⁴⁸ Podjednak oblik sljedeća je zajednička osobina klasične i kasnoantičke bule, s time da su provincijalne sredine odnjegovale posebnu tipološku osobinu – nazupčani obod. Ipak, nekolicina predmeta s glatkim obodom iz provincija potvrđuje da je zamisao o klasičnome obliku bule preživjela do kasnoantičkog razdoblja. Najuočljivija zajednička osobina klasične i kasnoantičke bule njihova je pretežna pripadnost dječjemu svijetu. Pritom se nadaje pitanje znači li pretpostavljena učestalost bule kod djevojčica u kasnoj antici barem djelomični kontinuitet iz ranijeg razdoblja, ili pak potpuni zaokret. U traženju odgovora na to pitanje, treba imati na umu i to da je antropološka evidencija za rane nalaze posve nepouzdana, te da ni suvremena antropologija ne može posve pouzdano razlikovati spol kod djece do adolescentskog uzrasta, odnosno otprilike do njihove petnaeste godine. Stoga ni arheološka građa u ovome slučaju ne može uspješno nadomjestiti manjkavost izvora, odnosno dati barem približni podatak o tome koliko je djevojčica bilo među malom djecom pokopanom s priloženim bulama. Drugim riječima, možda je taj običaj i u ranijem razdoblju bio rasprostranjeniji nego što to daju naslutiti pisani izvori. S druge strane, prema pisanim se podacima dađe zaključiti da je nošenje bule za dječake bilo društveno pravilo, moguće i zakonski uvjetovano, dok je za djevojčice to mogao biti tek neobvezujući običaj, te upravo stoga u izvorima zabilježen šturo, a na likovnim spomenicima nikako. U prilog takvom viđenju govori i podatak da je slobodno rođeni dječak nastupom zrelosti postajao politička osoba, dok rimska žena to nikada nije bila, barem ne formalno.⁴⁹ Moguće je stoga da je jedna u ranom razdoblju sporadična pojava tek u kasnijim stoljećima uzela maha. Ako je ta pretpostavka točna, društvenu pozadinu te pojave trebalo bi povezati s novom samosviješću koju je na općem planu rimska žena počela ostvarivati u srednjocarskom razdoblju, osobito za Severa.⁵⁰ Zanimljiva je, a moguće i znakovita, stanovita podudarnost u tom smislu između Panonije i Egipta, osobito u svjetlu podatka da istočne provincije i Panonija spadaju u područja s najvećom rasprostranjenošću bule u kasnoj antici. Naime, u koptskome se reljefnom kiparstvu 4. i 5. stoljeća bula nerijetko prikazuje na likovima ženskih božanskih bića i pokojnica.⁵¹ S obzirom na ulogu ori-

47 MIKULČIĆ 1973–1974: 97; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 102; JOVANOVIĆ 1978: 45; VIDA 1995: 269–270; SCHMIDT 2000: 395–396; POP-LAZIĆ 2002: 67.

48 Usp. bilj. 13. Općenito o buli kao religijsko ritualno predmetu, a ne praktično-uporabnom usp. bilj. 31.

49 Usp. GARDNER 1986: 258, passim; FRASCHE-TTI 2001: 9.

50 Usp. KLEINER 1991: 358, passim; BAHARAL 1996: 52, 56.

51 Usp. VIDA 1995: 281. LUCCHESI PALLI 1994: 173–174; EFFENBERGER 1996: 31–41; Ägypten: 82–83; 88: kat. br. 66; 155, kat. br. 123 b..

jentalnih doseljenika u Intercizi kao nalazištu vodećem po broju bula, moguće je razmišljati o takvom poticaju i za oživljavanje običaja nošenja bule u Panoniji, i za povezanost toga predmeta sa ženskim osobama.⁵²

Čini se, međutim, da se glavna promjena u značenju bule u kasnoj antici nije zbila na društveno-rodnome planu, nego na prostorno-političkom. Drugim riječima, običaj koji je u početku bio zajednički Rimu, Italiji i provincijama, sada se u okviru zapadnog dijela Carstva ustalio pretežno u jednoj provinciji, Panoniji. O razlozima i poticajima može se nagađati. Jedan od njih, mogući utjecaj sa Istoka, već je spomenut. Vjerojatnije je usto da su oživljavanjem starog rimskog običaja stanovnici provincije nastojali pokazati svoje *rimstvo*. Primjeri slično uvjetovanih, odnosno tako protumačenih postupaka, susreću se u provincijama u razdoblju početne romanizacije, ali i u kasnoj antici.⁵³ U ovome kontekstu važno je spomenuti da je upravo takvim motivima obrazložena pojava bule kod odraslih muškaraca u severskoj Africi (GOETTE 1986: 147–148, 136). Bula je naime, kao naglašeno tradicionalni predmet materijalne i duhovne kulture, osobito prikladna za izražavanje privrženosti rimskoj civilizaciji. Upravo u svjetlu takvih zapažanja treba postaviti pitanje zašto se bula udomačila u Panoniji više negoli u drugim zapadnim provincijama. Vjerojatno stoga što je u nemirnom razdoblju kasne antike kao granični prostor bila snažnije negoli drugi krajevi ugrožena barbarskim nasrtajima, i zato jer je upravo na toj osnovi stekla osobitu važnost kao svojevrsno središte društvenih, vojnih i političkih zbivanja.⁵⁴

LITERATURA

- Ägypten 1996 – *Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil* (Katalog izložbe). Wiesbaden, 1996.
- ALFÖLDI, M. R. 1957 – Perlen, Ketten, Anhänger. U: *INTERCISA II*, 1957: 440–455.
- ALFÖLDY, G. 1994 – La Pannonia e l'Impero romano. HAJNÓCZI, G. (a cura di), *La Pannonia e l'Impero romano*. Roma, 1994.
- BAHARAL, D. 1996 – *Victory of Propaganda. The dynastic aspect of the Imperial Propaganda of the Severi: the literary and archaeological evidence AD 193–235*. BAR 657, 1996.
- BARKÓCZI, L. 1960 – Későrómai temető Pilismaróton (Ein spätrömisches Gräberfeld Pilismarót. *FoArch*, 12/1960: 111–132.
- BOWDEN, W. 2003 – The Construction of Identities in post-Roman Albania. U: LAVAN, L. – W. BOWDEN (eds). *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden – Boston, 2003: 57–78.
- BURGER, A. Sz. 1966. – The Late Roman Cemetery at Ságvár. *AARH* 18/1966: 99–234.
- CIGLENEČKI, S. 1999 – Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia. *Aves*, 50/1999: 287–309.
- CROOM, A. T. 2002 – *Roman Clothing and Fashion*. Stroud, 2002.
- ČREMOŠNIK, I. 1963 – Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *GZM*, XVIII, 1963: 103–121.

52 O orijentalnim doseljenicima u Intercizi i njihovu utjecaju na materijalnu i duhovnu kulturu usp. VÁGÓ – BÓNA 1976: 183–184.

53 Usp. FEUGÈRE 1993: 153; BOWDEN 2003: 69–70.

54 ALFÖLDY 1994: 29–30; LOTTER – BRATOŽ – CASTRITIUS 2003: 7–11; GRAČANIN 2005: 292; RINALDI TUFİ 2005: 102.

- DIXON, E. 1992 – *The Roman Family*. Baltimore/London, 1992.
- DOMBAY, J. 1957 – Későrómai temetők Baranyában (Spätromische Friedhöfe im Komitat Baranya). *JPMÉ*, 1957, 181–330.
- DUMOULIN, A. 1958 – Recherches archéologiques dans la région d’Apt (Vaucluse). *Gallia*, 16/1958: 197–241.
- EFFENBERGER, A. 1996 – Anmerkungen zur Kunst. *Ägypten*, 1996: 31–41.
- FAC SAR, G. – I. SKOFLEK – Á. SALAMON 1977 – Eine Kapsefrucht (Antirrhinum) aus einer römischen Bulla und Bullen aus Bestattungen von Intercisa. *MittArchInst*, 7/1977: 93–108.
- FEUGÈRE, M. 1993 – L’évolution du mobilier non céramique dans les sépultures antiques de Gaule méridionale (Ile siècle av. J.-C. – début du Ve siècle ap. J.-C.). STRUCK, M. (Hrsgb.) 1993: 119–165.
- FORSTNER, D. 1982 – *Die Welt der christlichen Symbole*. Innsbruck, 1982.
- GAGETTI, E. 2007 – *locum in deliciis sucina optinent*. Le ambre di Aquileia e di Spalato. *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana* (curatore del volume: BUORA, M.). Udine, 2007: 135–161.
- GARBSCH, J. 1985 – Die norisch-pannonische Tracht. *ANRW*, II. Principat. 12 (3. Teilband), 1985: 547–577.
- GARDNER, J. 1986 – *Woman in Roman Law & Society*. Bloomington – Indianapolis, 1986.
- GOETTE, H. R. 1986 – Die Bulla. *BJ*, 186/1986: 133–164.
- GOETTE, H. R. 1989 – *Studien zu römischen Togadarstellungen*. Mainz am Rhein, 1989.
- GRAČANIN, H. 2005 – Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians. U: *Illyrica Antiqua. Ob honorem Duje Rendić Miočević* (urednici: ŠEGVIĆ, M.– I. MIRNIK). Zagreb, 2005: 287–298.
- GROLLER, M. von 1909 – I. Die Grabungen in Carnuntum. *Der römische Limes in Österreich* X. Wien, 1909: 1–78.
- Intercisa II. 1957 – ALFÖLDI, M. et alii – *Intercisa II. (Dunapentele)*. *Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Budapest, 1957.
- LAVAN, L. 2003 – Late Antique Archaeology: An Introduction. LAVAN, L. – W. BOWDEN (eds) 2003: VII–XVI.
- LAVAN, L. – W. BOWDEN (eds). 2003 – *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden – Boston, 2003.
- LIRSCH, A. 2006 – Spätantike Textilien der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums Wien. *MiChA* 12, 2006, 36–55.
- LOTTER, F. – R. BRATOŽ – H. CASTRITIUS 2003 – Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600). *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 39. Berlin/ New York, 2003.
- JOVANOVIĆ, A. 1978 – *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd, 1978.
- KAUFMANN-HEINIMANN, A. 2003 – Decennalienplatte des Constans, u: M. A. GUGGISBERG (Hrsg.). *Der spätromische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde, Forschungen in Augst* (Augst), 34, 2003: 117–170.

- KEEGAN, S. 2002 – Inhumation Rites in Late Roman Britain. The Treatment of the Engendered Body. *BAR, British Series*, 333, 2002.
- KOŠČEVIĆ, R. 1990 – Olovni privjesci iz Siska. *Prilozi* 7, 1990: 23–30.
- KOŠČEVIĆ, R. 1991 – *Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*. Zagreb, 1991.
- KLEINER, D. 1992 – *Roman Sculpture*. New Haven – London, 1992.
- LUCCHESI PALLI, E. 1994 – Untersuchungen zum Inhalt der Bullae und anderer Amulettkapseln in Antike, Spätantike und im Frühen Mittelalter. *Boreas* 17/1994: 171–176.
- MARIJANSKI MANOJLOVIĆ, M. 1987 – *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad, 1987.
- MARTIN-KILCHER, S. 1993 – Römische Grabfunde als Quelle zur Trachtgeschichte im zirkumalpinen Raum. STRUCK, M. (Hrsgb.), 1993: 181–203.
- MARTIN-KILCHER, S. 2000 – *Mors immatura* in the Roman world – mirror of society and tradition. PIERCE, J. – M. MILLETT – M. STRUCK (eds). *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxford, 2000: 63–77.
- MAU, A. 1897 – S. v. Bulla. *RE*, III/1, 1987: 1048–1051.
- MIKULČIĆ, I. 1973–1974 – Docnorimski grobovi od Skupi. *GZFFS*, 26/1973–1974 (1975): 109–143.
- MIGOTTI, B.
 - 1997. Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). *BAR, International Series*, 684, 1997.
 - 2004. Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001. *ARadRaspr*, 14/2004: 141–246.
 - 2005. The ash-chest of Marcus Aurelius Glabrio reconsidered. *Illyrica Antiqua, Ob honorem Duje Rendić Miočević* (urednici: ŠEGVIĆ, M. – I. MIRNIK). Zagreb, 2005: 367–384.
 - 2005a. The Iconography of the Dioscuri on a Sarcophagus from Siscia. *HistAnt*, 13/2005: 277–285.
- MIGOTTI, B. – I. PAVLOVIĆ 2005 – Štrbinci. *HAG*, 1/ 2005: 12–14.
- PETROVIĆ, P. 1993 – Naissus – Foundation of Emperor Constantine. SREJOVIĆ, D. (ed.). *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Exhibition Catalogue. Belgrade, 1993: 55–81.
- PHILPOTT, R. 1991 – Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A. D. 43–410. *BAR British Series*, 219, 1991.
- PLESNIČAR-GEC, LJ. 1972 – Severno emonsko grobišče. *KatMon*, 8/1972.
- POP-LAZIĆ, S. 2002 – Nekropole rimskog Singidunuma. *Singidunum* 3, 2002: 7–100.
- RINALDI TUFI, S. 2005 – La grande architettura fra Diocleziano e Costantino a Roma e nel mondo romano. DONATI, A. – G. GENTILI (a cura di). *Costantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*. Katalog izložbe. Roma, 2005: 263–279.
- SÁGI, K. 1957 – Fundzusammenhänge des Gräberfeldes. *Intercisa II*, 1957: 560–624.
- SÁGI, K. 1981 – *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogo*. Budapest, 1957.
- SAGLIO, E. 1877 – s. v. Bulla. *DarSag* I, 1977, 754–755.

- SCHMIDT, W. 2000 – Spätantike Gräberfelder in der Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. *SaalbJb*, 50/2000: 213–441.
- SCHÖNAUER, S. 2000 – Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD*, 93/2000 (2001): 223–515.
- SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds) 1994 – *The World of Roman Costume*. Madison, 1994.
- SEBESTA, J. L. 1994 – Symbolism in the Costume of the Roman Woman. SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds), 1994: 46–53.
- SELEM, P – *Izidin trag*. Split, 1997.
- STONE, S. 1994 – The Toga: From National to Ceremonial Costume. SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds), 1994: 13–45.
- STOUT, A. M. 1994 – Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire. SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds), 1994: 77–100.
- STRUCK, M. – Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. *Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz* (Mainz), 3/1993.
- TOPÁL, J. 1993 – *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road I*. Budapest, 1993.
- TOPÁL, J. 2003 – *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road II*. Budapest, 2003.
- VIDA, T. 1995 – Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *BRGK*, 76/1995: 219–290.
- VÁGÓ, E. – I. BÓNA 1976 – *Die Gräberfelder von Intercisa. Die spätrömische Südostfriedhof*. Budapest, 1976.
- ZOTOVIĆ, LJ. – JORDOVIĆ, Č. 1990 – *Viminacium 1 – nekropola Više grobalja*. Beograd, 1990.

KRATICE

Singidunum – Naučno-istraživački projekat za Beogradsku tvrđavu, Beograd

POPIS ILUSTRACIJA FIGURE CAPTIONS

Table

- T. 1. – bule br. 2.1.–6.04.
T. 2. – bule br. 7.01.–7.10.
T. 3. – bule br. 7.12.–7.28.
T. 4. – bule br. 7.29.–11.1.

Plates

- Pl. 1. – *bullae* no. 2.1.–6.04.
Pl. 2. – *bullae* no. 7.01.–7.10.
Pl. 3. – *bullae* no. 7.12.–7.28.
Pl. 4. – *bullae* no. 7.29.–11.1.

Slike

1. Perle nađene zajedno s bulom u grobu 84 na Štrbincima (snimak: D. Doračić)
1. Beads found together with a *bulla* in grave 84 at the site of Štrbinci (photo: D. Doračić)
2. Bula iz groba 84 na Štrbincima (snimak: D. Doračić)
2. *Bulla* from grave 84, Štrbinci (photo: D. Doračić)
3. Carski dječaci u togama i s bulama oko vrata na južnom frizu *Arae Pacis*, Rim (prema KLEINER 1992)
3. Imperial boys in togas and with *bullae* on the south frieze of the *Ara Pacis*, Rome (after KLEINER 1992)
4. Sarkofag Romanije Nevije iz Siscije, AMZ (snimak: B. Migotti)
4. Sarcophagus of *Romania Naevia* from Siscia, Archaeological Museum in Zagreb (photo: B. Migotti)
5. Reljef s nereidama u plesu iz Kaira (prema *Ägypten* 1996)
5. Relief depicting dancing Nereids from Cairo (after *Ägypten* 1996)
6. Bula kapljastog oblika iz Viminacija (prema ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990)
6. A drop-shaped *bulla* from Viminacium (after ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990)

SUMMARY

ROMAN BULLAE IN PANNONIA

During the excavation of the late Roman cemetery at the site of Štrbinci near Đakovo (north-eastern Croatia, Pannonia Secunda) in 2004 a copper-alloy *bulla* (fig. 1) was found in an inhumation earth grave. Only insignificant (crumbled) traces of a probably child skeleton were preserved. There were other grave goods besides the *bulla*: 6 large glass beads (2 one-colour and 4 multi-coloured), 2 multi-coloured pendant-beads, a large amber bead, a fragment of a solid penannular copper-alloy bracelet, a fragment of an iron chain mail, a glazed pottery jug and a coin worn-out beyond recognition (fig. 2). The *bulla* was made of a piece of a thin bronze sheet with teathed edges fitted to form a globular receptacle with a horizontal suspension loop. During the conservation procedure scanty remains of some organic material, most probably a plant, were identified inside the cavity. This find was an instigation for the following discussion.

One of the main issues addressed in this paper is the duration of the classical *bulla* as an object of Roman material culture, given that Roman civilisation lasted, *mutatis mutandis*, till the beginning of the 7th century. The discussion is based on the material from the Danube provinces, with a special importance given to Pannonia. Dissenting opinions on the duration of the *bulla* stem from different media of approach: written sources or archaeological material. Written sources on the *bulla* are not later than the Early Empire, while artistic evidence, mostly sculpture, becomes less frequent from the 3rd century, practically to die down in the 4th. The most confusing in this connection is archaeological evidence, i. e., finds of *bullae* as archaeological artefacts. They namely appear in the early Imperial period, but are even more frequent in Late Antiquity. The authors who were inclined to give more trust to written sources postulated that the *bulla* got out of use during the 2nd century. On the other hand, those better acquainted with the late Roman archaeological material of the Danube provinces, particularly Pannonia, are aware of the fact that the *bulla* can be traced throughout the Roman period, at least as late as the 1st half of the 5th century. The archaeological context of the classical *bulla* in the 5th to 7th centuries is still a controversial matter, but it goes beyond the scope of this discussion.

Even the authors with a better insight into the archaeological material of Late Roman cemeteries of Pannonia never attempted a thorough analysis of the role and duration of the classical *bulla* against the background of the comparison of the written sources and archaeological finds. Moreover, as far as my knowledge goes, there is no article in the Croatian archaeological literature dedicated to the issue of the *bulla*, either as a whole or of any of its particular aspects. For all these reasons I was prompted to write this paper, whose aims are several. First, it is to create an updated catalogue of the Pannonian material in order to strengthen the hypothesis of the duration of the *bulla* throughout the Roman period. Based on this, I shall try to clear two main issues. The first one is the measure of compatibility between the archaeological evidence and the written sources, given a chronological gap between the two. The questions posed in this connection will be whether the Late Roman social circumstances of the use of the *bulla* changed, or whether the written sources remained silent on some facts from the start. I shall also seek to explain what lies behind a pronounced concentration of finds of *bullae* in Pannonian Late Roman graves, contrary to other provinces.

Introductory sections (II–IV) cover the state of knowledge of and comments on various controversial aspects of the *bulla* as an object of Roman material and spiritual culture. The following subject-matters are comprised: 1. written sources (II); 2. depictions of the *bulla* on figures of boys, girls, women and men respectively in sculpture; 3. distribution of finds in the western provinces, Pannonia excluded (IV). The central section of the paper (V) comprises two discrete parts: 1. an updated catalogue of the finds from Pannonia; 2. a discussion of various issues based on the new catalogue. Each entry comprises the following data: 1. find-spot; 2. state of preservation; 3. material (specific metal); 4. shape; 5. measurements; 6. contents and way of wearing; 7. archaeological context; 8. date; 9. literature. Unfortunately, data for points 6 and 7 are lacking for the majority of finds. Given the non-existence of a typological-chronological classification of Pannonian *bullae*, the dates relate to archaeological contexts, and not object themselves. Known contexts are exclusively represented by graves. Although dates comprise the span from 2nd–3rd centuries (7.6., 7.7.) to the 1st half of the 5th (5.1., 7.14.–7.16.), the majority of finds are dated broadly to the 4th century. The starting point for the drawing-up of a new catalogue was a detailed list of finds from Intercisa (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1976), which also comprised a somewhat deficient list of finds from other Hungarian sites, as well as sporadic mentions of finds from sites outside Hungary or Pannonia. The paper in question, however, failed to produce a final number of *bullae* found in Pannonian territory. The new catalogue numbers 67 items, which straightforwardly proves a lack of reliability of any kind of hypotheses on the *bulla* as an item of Roman culture, unless based on archaeological evidence. A comparison of finds in sections IV and V.2. reveals a conspicuous advantage of Pannonia (65: 37) over other western provinces.

The *bulla* is in the literature customarily described as a golden artefact of the early Roman period, although items of non-precious metals and leather are sporadically mentioned. If indeed early *bullae* were predominantly gold, the material examined here, mostly bronze, i. e. copper-alloy, testifies that a change in this respect has occurred in Late Antiquity. The radius of the Pannonian *bulla* varies from 1,4 cm to 4 cm, with the average size of 2 cm. This leads to a conclusion that the size of the *bulla* declined towards the later period, while the shape remained basically the same: roundish and with teathed edges. Variants including a drop-like shape, an elongated suspension loop or plain edges, are rare. The last-mentioned feature possibly derives from the original shape of the early *bulla*, since early examples (both artefacts and their depictions) lack the edge teeth. Few examples produced traces of the original contents, and in even fewer cases were those traces examined and identified. In such cases the contents usually turned out to be remains of plants and/or textiles. Exceptional in this respect are the specimens from Aquincum (6.4.) and Carnuntum (4.1.); the former contained a resin, and the latter a statuette of the god Harpocrates, wrapped in a laurel leaf. The

latter example is a good illustration of the prophylactic nature of the *bulla*, since protective and immortality-granting abilities of both the laurel and Harpocrates are a well-known fact. All in all, the *bulla* was obviously considered to be an amulet throughout the Roman period.

The find-circumstances (kind of grave and burial ritual, anthropological data, the way of wearing) are essential for understanding of the nature and use of the *bulla* in late Roman Pannonia. Unfortunately, only 15 entries (5.1., 6.1.–4., 7.1.–4., 8.1.–3., 9.1., 10.1., 11.1.) are supplied with complete data; for a further 14 (7.5.–18.) grave goods other than the *bulla* are known, while the rest lack any contextual data. Despite insufficient evidence, it still transpires that the *bulla* was not used to be made as a funeral accessory, but was worn during lifetime. Unfortunately, evidence to support its social and status background is scanty and insecure.

Some of the authors who are aware of the fact that the *bulla* did not get out of use in the 2nd century, put forward the opinion that it changed its function and purpose. According to their opinion the *bulla* lost its meaning as an official symbol of the social-gender category of boyhood and turned into an amulet or even a mere decoration pertinent not only to children of both sexes, but also to women. This opinion was, however, never explained in terms of the social background of the described sexual-gender-cultural change. The question is whether the use of the *bulla* in females can be perceived as at least a partial continuity from the Early Empire or whether this custom was an invention of the later period. The written sources seem to be claiming that the wearing of the *bulla* was a social rule for the boys, while for the girls it was random, and therefore not duly noted in the written media, while completely missing in works of art. In view of this, it is important to notice that the anthropological evidence for early finds is practically non-existent and hardly trustworthy, and that sexing of children before adolescence is not completely secure even in modern science. Due to these limits neither the archaeological evidence can compensate for the lack of written sources in resolving this issue. In other words, there is no knowing how many girls there were among the children buried with a *bulla* as a personal ornament or a grave good. It is possible that the use of the *bulla* in girls was sporadic in the Early Empire gradually to increase in Late Antiquity. If this is true, the social background of the female connotation of the *bulla* can hypothetically be associated with an improved social position of the Roman woman from the mid-Imperial period.

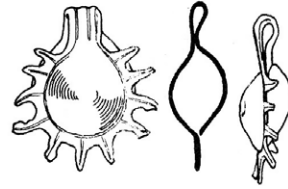
It seems, however, that the most profound change of the significance of the *bulla* did not materialize on a social plane, but in geo-political terms. In other words, a custom initially shared equally by Rome, Italy and the provinces, later became specific for one of the western provinces: Pannonia. The reasons for such development can only be hypothesized. One of them is a presumed influence of eastern immigrants. On the other hand, it is possible that provincials chose to revive this custom in order to boast of their *romanitas*. The *bulla* was namely a *par excellence* traditional object, and therefore very suitable for such kind of social claim. It remains to answer why the *bulla* got so popular in late Roman Pannonia of all western provinces. In view of the presumed reasons for this popularity, the most suitable explanation probably lies in the field of politics. As a bordering province Pannonia was namely particularly endangered by barbarian incursions and was therefore established as one of the most important regions of the empire politically, militarily and socially.

Translation: Branka Migotti

Rukopis primljen: 28.VII.2007.
Rukopis prihvaćen: 18.VIII.2007.

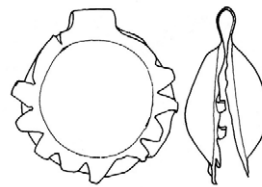
2.1.

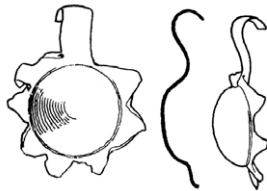
2.2.

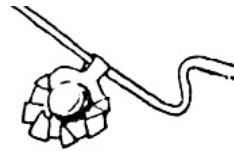
2.4.

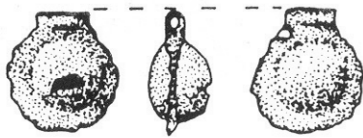
2.7.

2.10.

5.1.

6.1.

6.2.

6.3.

6.4.

Tabla 1.

7.1.

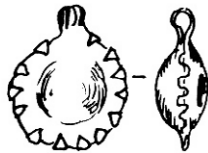
7.2.

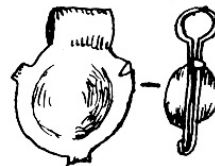
7.3.

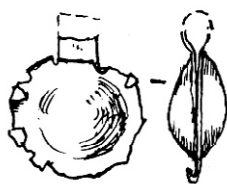
7.4.

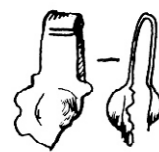
7.5.

7.6.

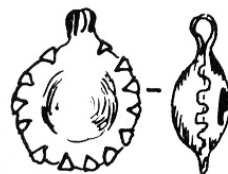
7.7.

7.8.

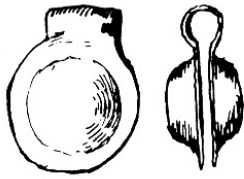

7.9.

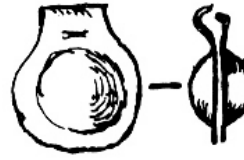

7.10.

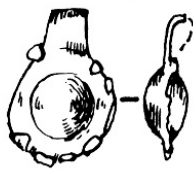
Tabla 2.

7.12.

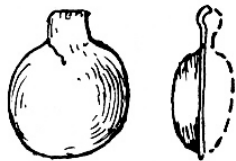
7.13.

7.14.

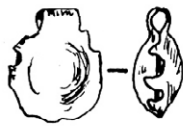
7.15-16.

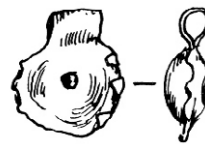
7.17.

7.18.

7.25.

7.26.

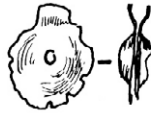

7.27.

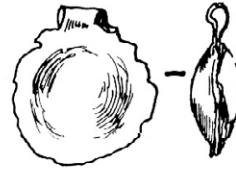

7.28.

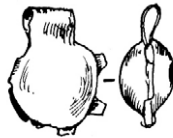
Tabla 3.

7.29.

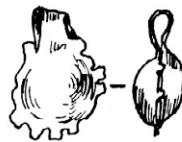
7.30.

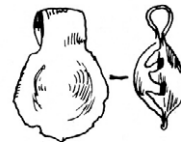
7.31.

7.32.

7.33.

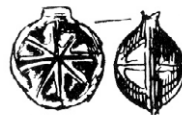
7.34.

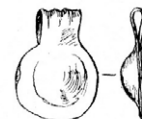
7.35.

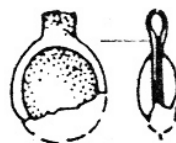
7.36.

8.2.

8.3.

9.1.

11.1.

Tabla 4.